

शब्द रुची

मे २०१८
मूल्य १० रुपये
पृष्ठे ४४

पुस्तकप्रकाशन क्षणचित्रे

नीलिमा क्षत्रिय लिखित 'दिवस आलापल्लीचे' या पुस्तकप्रकाशनसमयी प्रा. डॉ. राहुल हांडे, पद्मभूषण देशपांडे, प्रा. रंगनाथ पठारे, राजेंद्र क्षत्रिय, लेखिका नीलिमा क्षत्रिय, नमिता पहिलवान, योगेश पहिलवान, संगमनेरच्या नगराध्यक्षा मा. दुर्गाताई तांबे आणि डॉ. अर्चना माळी.

महापौर विश्वनाथ
महाडेश्वर

मधु मंगेश कर्णिक

कौशल इनामदार

मनिषा चौधरी

श्रीमती सावे

चांगदेव काले

अस्मिता पांडे

अशोक परशुराम सावे लिखित 'वडवाळी शब्दकोश' या पुस्तकप्रकाशनसमयी डॉ. शाम औसरमल, सुदेश हिंगलासपूरकर, स्वाती सावे, धनश्री धारप, आमदार कपिल पाटील, अशोक ठाकूर, मधु मंगेश कर्णिक, मनिषा चौधरी, श्रीमती सावे, कौशल इनामदार, चांगदेव काले

विवेकशील विचार, व्यापक संवाद, कलात्म
जाण आणि सजग समाजभान अर्थात शब्दरुची

ग्रंथाली वाचक चळवळीचे मासिक

शब्द रुची

मे २०१८, वर्ष सहावे
अंक पहिला, मूल्य १० रु.

संपादक : सुदेश हिंगलासपूरकर

कार्यकारी संपादक : डॉ. वीणा सानेकर

मुखपृष्ठ : सतीश भावसार

कार्यालयीन संपर्क

कॉम्प्युटर युनिट – योगिता मोरे, अनिरुद्ध गद्रे

granthaliruchee@gmail.com

जाहिरात प्रसिद्धी – धनश्री धारप

granthaliad@gmail.com

वितरण – हरिप्रसाद जयस्वाल

केवळ वार्षिक वर्गणी स्वीकारली जाईल.

वार्षिक वर्गणी २५० रुपये

डिमांड ड्राफ्ट, म.ऑ. 'ग्रंथाली' नावे

पत्रव्यवहार/वर्गणी पाठवण्याचा पत्ता

ग्रंथाली, वुलन मिल म्युनिसिपल स्कूल, तळमजला,

यशवंत नाट्यमंदिराशेजारी,

जे. के. सावंत मार्ग, माटुंगा (प),

मुंबई ४०००१६ ☎ २४२१६०५०

granthaliruchee@gmail.com

www.granthali.com

ऑफिस वेळ : सकाळी १२ ते सायं. ६

संपर्क/फोन/पुस्तके खरेदी करण्यासाठी

अंकात प्रसिद्ध झालेली मते ज्या त्या व्यक्तीची. 'ग्रंथाली'
चळवळीचे 'शब्द रुची' हे व्यासपीठासमान मासिक आहे.
त्यात सर्व छटांच्या विचारांना स्थान आहे. मात्र त्याच्याशी
'ग्रंथाली' विश्वस्त संस्था व तिचे विश्वस्त सहमत आहेत
असे नव्हे.

अनुक्रम

अनन्या

- दुर्लक्षित तमाशा स्त्री कलावंतांच्या भेटीस... / ६
श्यामल गरुड
- मातृत्वाचा जल्लोष-दि मदर डान्स : हॅरिएट लर्नर / ११
छाया दातार

विशेष

- कवितेला व्रत मानणारे केशवसुत / १४

चित्ररंग

- शेक्सपिअरचे आव्हान / १६
शशिकांत सावंत
- 'चित्रभारती'च्या निमित्ताने... / २०
संतोष पाठारे

प्रयोगशील शिक्षण

- पुस्तकांच्या प्रवासाची गोष्ट / २२
मधुरा राजवंशी

काव्यरंग

- जेव्हा काव्य देते आगळ्या चित्रांना जन्म... / २५
स्मिता भागवत
- 'एक रात्र कवितेची'... / २७
डॉ. प्रल्हाद देशपांडे

भाषानुवाद

- भाषांतर क्षेत्रातील बदल / ३०
ओंकार पळधे

प्रतिभेचे चांदणे

- अमर्त्य सेन - द आयडिया ऑफ जस्टिस / ३२
धनंजय गांगल

- चीनचे अध्यक्ष - क्सी जिनपिंग / ३४

डॉ. अनंत लाभसेटवार

- पुस्तकप्रकाशन वृत्तांत / ३८

- ग्रंथाली ग्रंथपाने - चांगदेव काळे / ३९

संपादकीय...

शाळा नको म्हणणारी कितीतरी मुलं आपल्याला आसपास भेटतील. शाळा सुरू व्हायच्या वेळी घरातून बाहेर पडायचं आणि ओढ्याकाठी, नदीकिनारी, रानावनात हुंदडून शाळा सुटायच्या वेळी घरी परतायचं असं करणारी खूप मुले गावखेड्यातून दिसतील आणि शाळा नावाच्या तुरुंगातली घुसमट सोसणारी खूप मुलं शहरांतूनही दिसतील. अनपेक्षित भरटकलेली, रिमांड होमची वाट धरणारी मुलंही अनेक ठिकाणी दिसतील. तेत्सुको कुरोयानागी या जपानी लेखिकेचे मराठीत अनुवादित झालेले 'तोत्तोचान' हे पुस्तक या महिन्यात परत वाचून काढले. तोत्तोचान परत-परत वाचून काढलं तरी त्याचा कंटाळा येत नाही. नुकत्याच शाळेत जायला लागलेल्या पहिलीतल्या 'तोत्तोचान'ला तिच्या पहिल्या शाळेतून काढून टाकलं जातं आणि कारणं तरी काय? तर ती अखळ्या वर्गाचं चित्र विचलित करते. सारखी-सारखी आपल्या बाकाचा खण उघडत राहते. खरं तर त्या बाकाचा खण तिला फार आवडतो. खूप वस्तू त्यात मावतात. खोक्यासारख्या त्यात वरून वस्तू टाकता येतात म्हणून तिला त्याची गंमत वाटते.

तोत्तोचानला बँडवाले नि त्याचे संगीत आवडते. वर्गात बाई शिकवताना ती खिडकीशी उभी राहून बँडवाल्यांची वाट पाहते तर कधी घरटं बांधत असलेल्या चिमणा-चिमणीशी बोलायला सुरुवात करते.

तोत्तोचानला शाळेतून काढलं जातं हे आई मुलीला सांगत नाही. ती तिच्या मुलीला समजून घेईल अशी शाळा शोधायला सुरुवात करते आणि तशी शाळा तिला सापडतेही. कोबायाशी यांची आगगाडीच्या डब्यांमध्ये भरणारी 'तोमोई' नावाची शाळा तोत्तोचानला समजून घेते. ही शाळा निसर्गाचा ताल नि लय शिकवणारी आहे. 'तू खूप चांगली आहेस' असा विश्वास देणारी आहे. कोबायाशी यांची शिक्षणपद्धती वेगळी आहे, म्हणजे औपचारिक शैक्षणिक पात्रता त्यांना महत्त्वाची वाटत नाही. उदा. शेतीचे शिक्षण देण्याकरता ते थेट एका शेतकऱ्यालाच आमंत्रित करतात. डोळ्यांनी सौंदर्य टिपले पाहिजे, कानांनी नाद साठवले पाहिजेत, मनाने सत्याला भिडले पाहिजे, हृदयाला वेदना कळली पाहिजे आणि हे कळत नसेल तर आपण स्वतःत बदल केले पाहिजेत कारण हे कळणं माणूस जोडण्यासाठी गरजेचं आहे. हा कोबायाशी यांच्या शिक्षणपद्धतीचा गाभा होता. तोत्तोचान घडवणारे शिक्षक आणि तोमोईसारख्या शाळा अलीकडे कमी-कमी होत चालल्या आहेत. मागरिट रीड यांचे एक वाक्य आहे, 'My grandmother wanted me to have education so she kept me out of school.' खरोखर किती अर्थपूर्ण आहे हे वाक्य!

आपल्या महाराष्ट्राला खरं तर शिक्षणाची सखोल परंपरा लाभली आहे. बालशिक्षणाच्या क्षेत्रात ताराबाई मोडक आणि अनुताई वाघ या गुरुशिष्यांच्या जोडीने कोसबाड आणि जवळच्या आदिवासी भागात फार मोठी कामगिरी केली. आपल्या मातीतलं बालशिक्षण कसं असावं हे सांगणारा बृहद् प्रकल्पच होता तो.

बालशिक्षणाशी निगडित प्रयोगांच्या अनेक आठवणी 'कोसबाडच्या टेकडीवरून' या पुस्तकात वाचायला मिळतात. अनेक मोह सोडून शिक्षणाच्या क्षेत्रात असं झोकून देऊन काम करणं सोपं नाही. 'मुलं तिथे शाळा' हे तत्त्व समोर ठेवून त्या दोर्घांनी कुरणशाळा, वस्तीशाळा, रात्रशाळा अशा वेगवेगळ्या शाळा भरवल्या. गाईगुरांची राखण करणाऱ्या मुलांसाठी कुरणशाळा चालवताना प्रश्न आला की रानात फळे कुठून आणायचे शिकवायला? पण मग म्हशींच्या काळ्या पाठीचेच त्यांनी फळे केले. आदिवासी गोरगरीब मुलींच्या डोक्यातल्या उवा जाण्याकरता औषध घालून त्यांचे केस धुतले. त्यांच्या बोलींचा आदर राखून त्या बोलींचा समावेश शिक्षणात केला. भयमुक्त आणि आनंददायी शिक्षणाचा आदर्श घालून दिला.

जीन वेबस्टर या लेखिकेची 'डॅडी लाँगलेगज' ही अनुवादित पत्ररूप कादंबरी नुकतीच वाचली. ज्युडी ही अनाथालयातली मुलगी तिचा-तिच्या शिक्षणाचा खर्च करणाऱ्या उपकारकर्त्याला पत्रे लिहिते. एका पत्रात ती म्हणते, "बहुतेक माणसं जगत नसतात घोडदौड करीत असतात. क्षितिजावरच्या कोणत्या तरी साध्यामागं पळताना त्यांची इतकी दमछाक होते की आजूबाजूला पसरलेला सुंदर, शांत प्रदेश त्यांना दिसतच नाही. अखेर तिथवर पोहोचल्यावर त्यांना जाणवते की आपण पार थकून गेलो आहोत. म्हातारे झालो आहोत. ज्युडीच्या पत्रातल्या वाक्यांचा मी विचार करते आहे. ज्युडी माणसांच्या ज्या घोडदौडीबद्दल बोलते आहे ती दिवसेन्दिवस वाढतच चालली आहे. तिने आयुष्य इतकं व्यापलंय की आपलं बालपणच गिळून टाकलंय. याचा संबंध माणूस म्हणून आपल्या जडणघडणीवर होतोय. छोट्या-छोट्या गोष्टींचा अनुभव घेणं, त्यांच्यातलं सौंदर्य समजून घेणं आपण विसरत चाललोय. सगळ्या जिवंत संवेदनांसकट अनुभवांची संगती लावण्याची कला शिक्षणातून आत्मसात करता यायला हवी पण आपला संबंध समाज आज तकलादू शिक्षणाच्या मागे लागला आहे. सहजगत्या शिकण्याची मुलांची ओढ जपणं, त्यांना निसर्गाशी जोडणं, समाजाच्या, माणसांच्या सुख-दुःखांशी त्यांना एकरूप व्हायला शिकवणं या गोष्टी शिक्षणातून व्हायला हव्यात आणि त्या केवळ चकचकीत इंग्रजी शाळांमधून घडतात हा समज आपण केव्हा बदलणार? मुख्य

म्हणजे बालसाहित्य, बालशिक्षण या गोष्टींचा आपल्याकडे फार गंभीरपणे विचार होताना दिसत नाही. बालशिक्षणावर आपल्याकडे होणारा खर्च फारच तोकडा आहे. मुलांच्या मनांच्या कुपोषणाशी एकूण समाजाच्या कुपोषणाचा संबंध आहे. संवेदनशील माणसाच्या घडणीचे प्रयत्न खरंतर शाळा-शाळांतून जाणीवपूर्वक व्हायला हवेत. जिल्हा परिषदेच्या शाळेत शिकणाऱ्या अजय राठोड या सहाय्या इयत्तेतल्या मुलाने ज्येष्ठ लेखक-अभ्यासक सतीश काळसेकर यांना लिहिलेल्या एका पत्राचा संदर्भ नुकताच वाचनात आला. हा मुलगा या पत्रात त्याने लावलेल्या झाडाबद्दल बोलतो. झाडांशी त्याच्या सुरु असणाऱ्या मनमोकळ्या गप्पांबद्दल बोलतो. पुस्तकांशी जुळलेल्या त्याच्या मैत्रीबद्दल बोलतो. स्वतःतला राजहंस शोधायला मदत करणाऱ्या त्याच्या सरांविषयी बोलतो. त्याच्या वर्गातली मुलेही त्यांना जमतील तशी पत्रं लिहित आहेत. त्यांच्या शिक्षकांनी माणसं जोडायला शिकवणाऱ्या एका छान उपक्रमाची सुरुवात केली आहे.

अलीकडे ठामपणे मला वाटू लागलयं, छोट्या-छोट्या गावांतून, पाड्यांतूनच मराठी जगवली-जपली जाते आहे. शहरांतली भाषा आता कचकड्याची वाटू लागलीय. नुकत्याच 'नया ज्ञानोदय'मधून प्रकाशित झालेल्या राजस्थानी भाषेतल्या 'भाषेवरच्या' कविता वाचल्या. कवी त्याच्या गावातली भाषेची

रूपे आपल्यासमोर ठेवतो.

'माझ्या गावात

माझ्याच भाषेत बोलतो मोर

माझ्या गावात

माझ्याच भाषेत होतं अश्रू ढाळणं

माझ्या गावात

माझ्याच भाषेत कण्हतात म्हातारी-ज्येष्ठ माणसं...'

त्याच्या भाषेचे नि त्याचे दृढ नाते उलगडताना तो म्हणतो, पायात मोडलेला काटा माझ्या भाषेच्या चिमटीनेच निघेल बाहेर...

माझी भाषा ढालही आहे आणि तलवारही...

फाटलेल्या सदऱ्याची शिवण घालणारी

सुईही आहे माझी भाषा!

आपल्या भाषेबाबत इतका ठाम विश्वास आज आपल्याला वाटतो का?

- डॉ. वीणा सानेकर

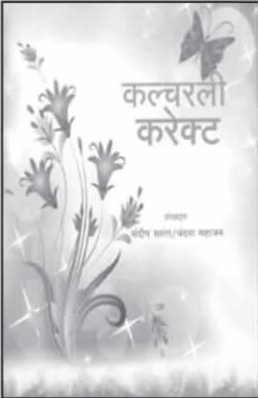
सी-१२, सुयोग सोसायटी,

संत ज्ञानेश्वर मार्ग, मुलुंड (पूर्व), मुंबई-४०० ०८१

भ्रमणध्वनी : ९८९९३५८४५६

veenasaneekar2018@gmail.com

॥ ग्रंथाली ॥ ✨

कल्चरली करेकट

संपादन

संदीप सारंग / वंदना महाजन

मूल्य ३५० रुपये

सवलतीत २५० रुपये

स्वातंत्र्य, समता, न्याय, विवेक, मानवता, प्रज्ञा, शील, करुणा या जीवनमूल्यांनी युक्त असलेली चराचर सृष्टीशी मैत्रीभावना माझ्या हृदयात अंकुरली आहे. मांगल्याची ही विश्वव्यापी जाणीव हेच बौद्ध धम्माचे खरेखुरे अंतरंग होय. मुक्तीच्या वाटेने, बुद्धाच्या दिशेने जाण्यातली महत्ता आज जरी अनेकांना कळणार नसली तरी उद्याचा भविष्यकाळ याच मार्गावरून गेल्याशिवाय राहणार नाही.

सुधारित दहावी आवृत्ती

पत्रास कारण की...

अरविंद जगताप

मूल्य १५० रुपये

सवलतीत ९० रुपये

पत्रं खरंतर खाजगी गोष्ट असते. एकट्याने वाचण्याची, लिहिण्याची. पण तुमच्या प्रतिसादामुळे पत्रं जाहीरपणे वाचली गेली. ऐकली गेली. टीव्हीवर सहसा पुस्तकातल्या गोष्टी असतात. टीव्हीवरच्या गोष्टीचं पुस्तक होणं आपल्याकडे दुर्मिळ आहे. हा योग तुमच्या पत्रावरील प्रेामुळे जुळून आलाय. वाचता वाचता अचानक पेन घेऊन तुमच्यातला कुणी आपल्या आवडीच्या माणसाला पत्र लिहायला बसेल. आपलं लिखाण नेमक्या पत्त्यावर पोचलयं याचं मला समाधान होईल.

कधीकाळी वैभवाच्या शिखरावर असलेल्या व आता अज्ञातवासात विरलेल्या तमाशा स्त्री कलावंतांच्या कहाण्यांनी लेखिका अस्वस्थ होते आणि त्यांचं आयुष्य समजून घेण्यासाठी बाहेर पडते. कनार्तीमधल्या घुसमटीचे हुंकार तिला साद घालतात. तिची ही भटकंती या महिन्यापासून 'शब्द रुची'तून बोलकी होणार आहे...

पंचक्रोशीतल्या तमाशा कलावंतांच्या सावल्या हाकारू लागल्या तेव्हाच लक्षात आलं की आपला मध्यमवर्गीय (स्त्री?) कोष भेदून बाहेर पडावं लागेल. गावगाड्यातील मूळ तमाशा जत्रेयात्रेत जाऊन मातीवर बसूनच बघावा लागेल. विद्यापीठीय मास्तरकीची झूल गुंडाळून कनातीआतल्या धूसर अंधारात शिरावं लागेल. तिथलं अतीव दुःखाचं अरण्य हिंदकळू लागलं की आपली टोकाची भावनिकता काठावरच थोपवावी लागेल. पांढरपेशी - बहुजन - दलित स्त्रीवादी अभ्यासाचे मापदंड व त्यातून विस्तारित झालेला वुमन्स स्टडीचा डिस्कोर्स आज ग्लोबल चावडीवर बसून कितीही भगिनीभाव सांगत असला तरी प्रथमतः आपण कुठलीच अॅकॅडमिक 'माप' काढायची नाहीत. तमाशा कलावंतांचे कलासक्त जीवनानुभव व त्यासाठी त्यांची गावोगावी झालेली दुखरी पायरव शांतपणे चरित्रात्मक अंगाने टिपायची. निमित्त होते 'दैनिक पुण्यनगरी' (२०१६)च्या कनातीच्या मागे या दर रविवारी चालणाऱ्या सदराचे!

वीस वर्षांमागील आत्मचरित्रावरील पीएच्.डी.ची उस्तवारी जरी अडगळीत गेली होती, तरी गुरुवर्य प्रा. बाळकृष्ण कवठेकर सरांनी चरित्र-आत्मचरित्रांकडे तर्कनिष्ठ पद्धतीने अभ्यासण्याची दिलेली दृष्टी मात्र अधू झालेली नव्हती. प्रकाशित चरित्रे - आत्मचरित्रे, विशेषतः कलावंतांची आत्मचरित्रे अधेमध्ये भुरळ घालतच होती, पण मनात एक प्रश्न सारखा घोळायचा की गावगाड्यातल्या अक्षर ओळख नसणाऱ्या लोककलावंतांचे काय? त्यांचे जीवनानुभव काळासोबत विरून जाणार का? त्यांच्या कुठेच नोंदी नसणार का? एकीकडे तमाशा संपत चाललाय, आता कुठे राहिला अस्सल तमाशा? हे पांढरपेशी बुळबुळीत उसासेही कानी पडायचे. तमाशा व चंगळवादी संगीतबारीतला फरकही माहीत नसणारे, तमाशातील ग्राम्य संवाद व लावणीला अश्लील ठरवीत सातत्याने या लोककलेवर आजही जीव तोडून बोलतात. अर्थात त्या मागे कुठेतरी जात श्रेष्ठत्वाचा अहंकारही लपत नाही आणि त्यामुळेच गावगाड्यातील वेशीबाहेरच्या दलित - बहुजन - मागास कलावंतांची दखल किंवा नोंद न करण्याची प्रवृत्ती अधोरेखित होत गेली असावी. अर्थात याला भाऊ फक्कड, भाऊ - बापू मांग,

विठाबाई, काळू बाळू, यमुनाबाई वाईकर किंवा अलीकडे मंगला बनसोडे यासारखी आणखी काही अगदी तुरळक नावं अपवाद आहेत परंतु अडीच तीन शतकांच्या परंपरेत आपल्या अंगाखांद्यावर तमाशाची पताका मिरवणारे असंख्य कलावंत आजही प्रसिद्धी अभावी आयुष्याच्या तिन्हीसांजेली महाराष्ट्रातल्या खेड्यापाड्यात एकांतवासात जगत आहेत.

तमाशा या लोककला प्रकारावर अभ्यासकांनी खूप लिहिले आहे पण कलावंतांच्या चरित्रात्मक पातळीवर एकत्रित संकलन फारसे झालेले नाही. नेमकी हीच भूमिका डोक्यात ठेवून 'कनातीच्या मागे' या सदराच्या निमित्ताने महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यातल्या कलावंतांना जाऊन भेटले. त्यातून किमान शे-दीडशे कलावंतांच्या चरित्रात्मक नोंदी करता आल्या. भविष्यात कला इतिहासाच्या कालचक्रावर, विनाप्रदूषित किती नोंदी तग धरतील ते माहीत नाही, पण माझ्या पारंपरिक छापील चरित्र-आत्मचरित्र अभ्यासाच्या अवकाशात या नव्या कोऱ्या, न्हात्याधुत्या आठवणींनी माझं बोट धरून पुन्हा माझ्या आवडत्या विषयाकडे नेले. या खेपेस जिवंत चरित्र नायक-नायिका पुढ्यात होत्या पण मुंबईबाहेर! एकेकाळी मुंबापुरी लोककलावंतांना मायेने पदराखाली घ्यायची म्हणे. त्याकाळी मुंबईत एकोणतीस थिएटर होती. हनुमान थिएटर, भांगवाडी थिएटर, रंगभवन, पिला हाउस (प्ले हाउस) येथे तमाशा - लोकनाट्य - संगीतबारी जोरात सुरु असायची. अब्दुलशेठ रहमान, नामदेव फुलवाला, पांडुरंग शेठ नेराळे हे लोककलावंतांचे आश्रयदाते होते. रहमान शेठने तर तमाशा व संगीतबारीतल्या कलावंतांना राहण्यासाठी दौलत टॉकिजसमोर बटाट्याची चाळ विकत घेतली होती. याच काळात लालबागचे हनुमान शेठ नेराळ्याचे 'हनुमान थिएटर' तर तमासगीरांची पंढरी झाले होते. महाराष्ट्रातल्या कानाकोपऱ्यातून मिलमध्ये काम करायला आलेला मिल कामगार आपल्या गावगाड्यातल्या जत्रेयात्रेला पाहिलेला तमाशा व संगीतबारी तो मुंबईत मोठ्या आनंदाने तिकिट काढून बघायचा, पण पुढे या सगळ्याच गोष्टींना घरघर लागली. कामगारांचा शे-दोनशे रुपये पगार वाढीचा व इतर मागण्यांचा संप अंतर्गत राजकारणाने चिघळला व असफल झाला. मुंबापुरीतली अखखी मराठमोळी कामगार संस्कृती उखडून टाकण्यात आली.

रेशीम नगरीतला कामगार देशोधडीला लागला. जमिनीचे भाव आकाशाला भिडले. नंतर कामगार व मराठी लोकांच्या मुद्द्यावर लढणारे राजकारणात स्वतःची पोळी भाजून मस्त स्थिरावले. दुसऱ्या बाजूस चित्रपटांमधून धांगडधिंगा सुरु झाला. त्याचवेळी डिस्कोचा जमाना चित्रपटांमधून पुढे आला. सोबत ऑर्केस्ट्राची हवा लोकांना भुरळ घालू लागली. या सगळ्या गदारोळात मुंबईतून अस्सल तमाशा हळूहळू गपगुमान हट्टपार झाला. त्या गरीब निरक्षर लोककलावंतांसाठी कुणीच लढलं नाही पण त्या काळाच्या वैभवी कहाण्या मात्र अद्यापही विरलेल्या नाहीत. त्यातल्याच काही धूसर झालेल्या, कधी काळी वैभवाच्या शिखरावर स्थिरावलेल्या व आता अज्ञातवासात हरवलेल्या काही स्त्री कलावंतांच्या कहाण्या मला अस्वस्थ करू लागल्या व मी त्यांच्या भेटी घेण्यासाठी बाहेर पडले.

या स्त्री कलावंतांमध्ये पहिले नाव होते ते सुलोचनाबाई नलावडे यांचे! कोणे एकेकाळी जिने मुंबईच्या तमाशासृष्टीतला सुवर्णकाळ गाजवला. दादा कोंडके यांच्या 'जनता कला पथक' ते राम नगरकर, निळू फुले, वसंत सबनीस यांच्या सोबत सेवादलाच्या कार्यक्रमातला भरभराटीचा काळ अनुभवलेला. सई परांजपे यांचे 'दार उघड बाई दार' हे नाटक असो की 'माझ्या जाळ्यात घावलाय मासा' या तुफान लोकप्रिय लोकनाट्यातून नावारूपाला आलेल्या सुलोचनाबाईजवळ दादा कोंडके यांच्या चित्रपटासाठी तारखा शिल्लक नव्हत्या. दादू इंदुरीकरांच्या 'गाढवाचं लग्न' या तुफान गाजलेल्या वगनाट्यात प्रभा शिवणेकरानंतर 'गंगी' गाजवली ती सुलोचनाबाई नलावडेनी. जिच्या पाश्चात्य कंपनीच्या जाहिरातीचे

सुलोचनाबाई नलावडे

फलक भारतासह इतर देशातही झळकले. अशा लोकप्रिय शिखरावर राहिलेल्या सुलोचनाबाईंना भेटायला जुन्नर तालुक्यातले बेल्हेगाव गाठावे लागले व तिथून हसनशेख पाटीवडेकर अन् मी पुढे पाटणे तालुक्यातल्या रेनवडी हे छोटं गाव शोधत पोहोचलो. चारशे - पाचशे घरं, पारावर फेटे-टोप्या घालून शिळोप्याच्या गप्पा मारणारे वृद्ध, हनुमान मंदिराच्या बाजूच्या चिंचोक्या बोळक्यातून वाट काढीत गेलो. त्या गावात सकाळी एकच बस येते. संध्याकाळी बस दुरूनच गावाला वाकुल्या दाखवत फाट्यावरूनच परतते कारण प्रवासी नसतात. दिवसभर खूप पाऊस पडून गेल्याने अगदी चार वाजताच खूप झाकाळून आलेलं. त्यात बाईचा फोनवर संपर्क न झाल्याने त्या भेटतील न भेटतील ही धाकधूक. हसनभाऊंनी विचारत-विचारत एक दरवाजा ठोठावला. आमच्या पुढ्यात सत्तरी पार गोऱ्या-गोमट्या, आखीव-रेखीव सुलोचनाबाई गतवैभवाची आब सांभाळत माफक हसत उभ्या होत्या. बाईंना आठ दिवसांपूर्वीच मुंबईची एक बाई मुलाखत घेण्यास येणार असल्याचे कळवले होते. मधल्या काळात म्हणजे २००७ मध्ये सुलोचना नलावडे हे नाव महाराष्ट्र शासनाच्या 'विठाबाई नारायणगावकर जीवन गौरव पुरस्कारा' निमित्ताने थोडे झळकले होते व पुन्हा अज्ञातात लुप्त झाले.

सुलोचनाबाईंचे वडील बळवंत खेडकर व आई केशरबाई हे माधवराव नगरकरांच्या तमाशात होते. लहानगी सात-आठ वर्षांची सुलोचना दत्ता महाडिकांच्या तमाशात 'कुणाची काळजी कुणाला' या वगात बालकलाकार म्हणून पहिल्यांदा उभी राहिली. पुढे आई गेल्यानंतर वडिलांनी बारा-तेरा वर्षांच्या सुलोचनाला घेऊन मुंबई गाठली. पुढे मग सुलोचनाबाई बँकेत कामाला असणाऱ्या कलासक्त श्रीधर नलावडे यांच्या 'कलावंत पत्नी' म्हणून खूप काळ राहिल्या. नलावडेही कलावंत होते. श्रीधर नलावडे यांनी 'कलाकुंज' हे कलापथक सुरु केले. त्यात 'माझ्या जाळ्यात घावलाय मासा', 'नथीतून मारला तीर', 'हरभाची पारो' हे वग त्यांनी पुढे आणले. या तिन्ही वगांना तुफान प्रसिद्धी व पैसा मिळाला. दादा कोंडके यांचं लोकनाट्य 'बिनबियाचे झाड', 'कुणाचा कुणाला मेळ नाही', मधुकर नेराळे निर्मित 'फेट्याचा फार्स', दादू इंदुरीकरांचे 'गाढवाचे लग्न' असेल, माया जाधव यांच्या 'कोंबडी शिवाय उरूस', 'लवंगी मिरची कोल्हापूरची', 'अठरावं वरीस लग्नाचं' या वगनाट्यात काम करीत सुलोचनाबाई प्रचंड व्यस्त होत्या. या काळात बाईंना चित्रपटासाठी खूप विचारणा व्हायच्या. मधु कांबीकर यांनी मात्र हनुमान थिएटरातली स्वतःची संगीत पार्टी सांभाळून चित्रपट क्षेत्रात स्वतःचा जम बसवला ही आठवणही बाईंनी सांगितली.

श्रीधर नलावडे यांचा उतरता काळ त्यांच्या व्यसनाधीनतेमुळे अधिक लयास गेला. त्याचा परिणाम सुलोचनाबाईंना भोगावा लागला. स्वतःच्या कमाईच्या बोरिवलीतल्या फ्लॅटवरही राहणे त्यांना मुश्कील झाले. नलावडेच्या पहिल्या पत्नीच्या गुंड मुलाने त्यांना त्रास देऊन अंगावरच्या कपड्यानिशी मुंबई सोडायला भाग पाडले. सोबत मुलगी वंदनाला घेऊन त्यांनी गाव गाठले. मागे तरुण मुलगा मुंबईत राहिला, पण पुढे त्या मुलालाही एका खोट्या केसम

ध्ये अडकून जेलमध्ये त्यांनी सडवले. पुढे त्याला घरून पाठवलेल्या डब्यातून विषप्रयोग करून संपविण्यात आले. स्वतःच्या पोटच्या मुलाचे दर्शनही सुलोचना बाईंना झाले नाही. मग पुढे सुलोचनाबाईंनी अक्षरशः गावाकडे येऊन कधी बबन हाडशीकर तमाशा मंडळात तर कधी तुकाराम खेडकरसह पांडुरंग मुळे तमाशात आयुष्यातील पुढील दहा वर्षे रेटली. कधी झाडाखालच्या तमाशात जायच्या. अगदी साठीनंतरही त्या दत्ता महाडिक, चंद्रकांत ढवळपुरीकरांकडे काम करित राहिल्या. आता घरचा गाडा त्यांची मुलगी वंदनाही गोंधळ - जागरणाचे कार्यक्रम करित ओढत आहे.

कधीकाळी 'कलाकुंज' संस्थेची मालकीण, आंतरराष्ट्रीय जाहिरातीत झळकलेली, मुंबईत नाव कमावलेली सुलोचनाबाई आज रेनवाडी गावात जणू अज्ञातवासात आहेत. सुलोचनाबाईंनी निर्वाणा अगोदरची सारीच पीडा एकाच आयुष्यात भोगली. घरभर देवादिकांचे फोटो, दुःखाच्या धगिने थकलेले घर अन् मूर्त - अमूर्तांच्या सरहद्दीपार... मोहमयी दुनियेकडे पाठ करून बसलेली सुलोचनाबाई निरोपाला, क्षणभंगुर निद्रेतून काही काळासाठी मुलाखतीसाठी येऊन बसल्यागत भासली. तिला भेटल्याच्या आनंदापेक्षा तिचा एकांत ढवळण्याचा अपराधीभाव कुठेतरी गहिरा झाला. मी घेतलेल्या मुलाखतीनंतर पुन्हा बाईंचा चेहरा गडद अंधारात झाकाळून गेला असणार, हे वास्तव सोबत घेऊन मी कराडला निघाले.

सुलोचनाबाईंनंतर दुसरं नाव होतं ते 'हौसाबाई कराडकर' यांचे! आता संपूर्ण तमाशा क्षेत्रात दोघी-तिघीच पारंपरिक गवळणी गाणाऱ्या स्त्री कलावंत उरल्यात. त्यात हौसाबाई हे नाव अत्यंत ठळक आणि उजवं. तमाशात गणानंतरचा मुजरा झाला की मावशीसह मुख्य गवळणींचा खटकेबाज संवाद सुरू होता. कृष्णासह पेंद्या येतो. कृष्णाच्या दैवी अस्तित्वाची ओळख पटली की मग देवाची आळवणी - विनवणी सुरू होते. 'थाट करूनी माठ भरोनी अगे जाऊ मथुरेच्या बाजारी' ही पट्टे बापूरावांची बाजाराला निघालेल्या गवळणींचा थाट सांगणारी गौळण असेल किंवा कृष्णाच्या खोड्या सांगणारी 'यश्वदाबाई ऐक सखे तुज्या कृष्णाचा खेळ, सांग राहावे का जावे आम्ही सोडून गोकुळ' ही गौळण असेल किंवा कृष्णाच्या प्रेमात पडल्यानंतर 'मनमोहना तुझ्या वेणूने मन मोहिले' अशा एकामागून एक आठ-दहा पारंपरिक गौळणींनी प्रेक्षकांचे कान तृप्त करणाऱ्या गौळणी गायिकांची तमाशात एकेकाळी प्रचंड मागणी असायची. दोन-दोन तास प्रेक्षकांना आपल्या आवाजाच्या जोरावर व उत्तम लिहिलेल्या गौळणींवर या गायिका खिळवून ठेवायच्या, पण तमाशात ऑर्केस्ट्रा शिरला व फिल्मी गाण्यांची रेलचेल वाढली. आता तर दोन-तीन गौळणींवर काम भागतं व बोर्डावर (स्टेज) मध्यभागी उभी राहणारी गायिका, आता पाठीमागे पायपेटीजवळ तिची जागा गेली. आता तर तमाशात तोंडी लावायला गौळणी येतात.

हौसाबाई कराडकर यांच्या अत्यंत खणखणीत आवाजाविषयी खूप ऐकले होते. हौसाबाईंना भेटण्यासाठी कराड गाठले होते. एकीकडे साखर पड्यातली समृद्धी नजरेत भरत होती. तर दुसऱ्या

हौसाबाई कराडकर

बाजूस कराडच्या आगाशी नगरातल्या एका झोपडपट्टीत हौसाबाईंना कुठलीही पूर्वसूचना न देता शोधणे सुरू होते. पण दहा मिनिटातच लक्षात आले की त्या भागात अनेक लोककलावंत वस्तीला आहेत. त्यातल्याच एकाने सांगितले की हौसाबाई आठवडी बाजाराला गेली आहे. पावसाळी संध्याकाळ गच्च झाकाळून आली होती. त्याच रात्री पुण्याला पोहोचायचं होतं. पावसाने रंग दाखवायला सुरुवात केली. एका दुकानाच्या आडोशाला मी जाऊन बसले. दुकानदारही एकेकाळचा तमासगीरच निघाला. एक तासाच्या प्रतीक्षेनंतर एक काळी ठेंगणी, नाकात चमकी, खळखळून हसणारी हौसाबाई पुढ्यात आली. 'माझ्याकरता एवढ्या दूर आलात व्हय?' म्हणत दोन्ही हात हातात घेतले.

हौसाबाईंचा जन्म कोल्हाटी समाजातला. गाणं-बजावणं, नृत्य हे जन्मापासूनच बघितलेलं. हौसाबाई, राधाबाई वधगावकरांच्या चुलत भगिनी. वयाच्या दहाव्या-अकराव्या वर्षीच पालकांनी काळू-बाळूच्या तमाशात काम करायला पाठवले. हौसाबाई म्हणाल्या, "त्यावेळी लहान मुली नाचवायच्या नाहीत. मला झंपरात चेंडू टाकून उभे केले." पण हौसाबाई तमाशात खऱ्या अर्थाने उभी राहिली ती तिच्या आवाजाच्या जोरावर. त्या लहान वयातही 'मन मोहना तुझ्या वेणूने मन मोहिले' या गौळणीने प्रेक्षकांना भुरळ पडायची. खडा आवाज, लावणीतला नखरा, झटका व शब्दांची नजाकत हे हौसाबाई वेगवेगळ्या गौळणीतून माझ्या पुढ्यात पेश करत होती. उदा. 'सोडा राग तुम्ही कारभारी', 'नाच नाचुनी अति

मी दामले, थकले रे नंदलाला', 'सूर मुरलीचा येता कानी ओळख पटली कान्हा' या गौळणी माझे कान तृप्त करीत होत्या. 'कारभारी दमाने, होऊ द्या दमाने' हे खानदेशातलं गीत हौसाबाईंनी पहिल्यांदा तमाशात आणले. नंतर त्यावर अनेक लावणी सम्राज्ञींनी आपल्या नावाची मोहोर उमटवत बकळ पैसा कमावला, परंतु पहिल्यांदा हे पांचाळ घिसाडी लोकांचे गीत तमाशात आणणारी हौसाबाई मात्र उपेक्षितच राहिली.

हौसाबाई कराडकरांचा २००५ साली नारायण गावी भरलेल्या पहिल्या तमाशा महोत्सवात आर. आर. पाटील यांच्याकडून उत्कृष्ट गौळण व लावणी गायिका म्हणून सन्मान झाला. त्यानंतर या गौळण गायिकेकडे पुन्हा हातावर पोट घेऊन वेगवेगळ्या तमाशात काम मागत फिरण्याची वेळ आली. आज हौसाबाई प्रचंड दारिद्र्यात कराडमध्ये दिवस कंठत आहे. निरोपाला ती इवलीशी टेंगणी मूर्ती मिठीत घेताना थरथरत पाणावली. मरण्याअगोदर 'विठाबाई जीवनगौरव पुरस्कार' मिळावा एवढीच हात जोडून हौसाबाईंनी विनंती केली. या पुरस्कारातून सन्मानापेक्षाही तिला सरकारकडून पाच लाखाची मिळणारी रक्कम तिच्या फाटक्या आयुष्याला सावरण्यासाठी हवी आहे. निरोपाला हौसाबाईंच्या गळ्यात अडखळलेला आवंढा आमची गाडी ढळेस्तोवर तिने डोळ्यांच्या कडेवर थोपवून ठेवला असावा. हौसाबाईंच्या निरोपानंतर वाटेतच थोडी वेळ अन् कळ सोसून 'सुलोचनाबाई मराठवाडीकर' यांना भेटले. सध्या महाराष्ट्रात या दोघीच पारंपरिक गौळणी गाणाऱ्या उरल्यात. सुलोचनाबाई म्हणजे अत्यंत बेताची उंची, कृश देह, वय वर्षे सत्तरीत असतानाही त्या स्वतः मला कराडच्या एका खेड्यातून

प्रवास करीत भेटायला आल्या होत्या. 'मरणापूर्वी एकदा तरी पेपरात फोटू येवू देत' हे अनेक तमाशाकलावंतांचे मनोगत बाईंच्या डोळ्यात वाचत होते. या दरम्यान पुण्यनगरीतले सदर वाचून अनेक कलावंतांनी मुंबईत येऊन मला गाठले होते. कलावंतांना गावोगावी जाऊन भेटण्याच्या प्रक्रियेला हा प्रतिसाद होता.

लहानपणीच सुलोचनाबाईंवरचे आई-वडिलांचे छत्र हरपले. त्यांनंतर परंपरेने (कोल्हाटी) चालत आलेलं नाच-गाणं त्यांनी स्वीकारलं. वयाच्या तेराव्या-चौदाव्या वर्षीच त्या संगीतबारीत गायला लागल्या. त्यावेळी यमुनाबाई वाईकर, लता-लंका नांदुरीकर, पापादेवी बंगलोरकर, नैना-तारा कोल्हापूरकर, अनुसया गदकर, छबुबाई नगरकर यांच्या संगीतबारींचा खूप बोलबाला होता. याच काळात सुलोचनाबाईंना यशवंतराव मराठवाडीकर भेटले. त्यांचा स्वतःचा तमाशाचा फड होता. पुढे सुलोचनाबाई यशवंत रावांच्या कलावंत पत्नी म्हणून खूप वर्षे त्यांच्या सोबत राहिल्या व मुंबईत दहा वर्षे सलग 'पिला हाऊस'मध्ये सुलोचनाबाईंनी स्वतःची बारीही चालवली. अत्यंत सुरेल - पातळ आवाजात त्यांनी आशुक-माशुक नार नाशिकची, 'मला नाडिले गं, कान्हाने फोडिले माठ' या गौळणी गायल्या. आता तमाशात हौसाबाई कराडकर व सुलोचनाबाई मराठवाडीकर या दोघीच पारंपरिक गौळणी गाणाऱ्या उरल्यात परंतु तमाशाला आता त्यांची फारशी गरज उरलेली नाही. त्या दोघींच्या गळ्यातल्या अप्रतिम गौळणी त्यांच्या सोबतच शांत होणार आहेत. माझी धडपड एवढीच होती शेवटचे सूर आपल्या कानात भरून घेण्यासाठीची व तमाशातील स्त्री कलावंतांची काय परवड होतेय हे जवळून बघायची!... बाकी त्यांच्या आयुष्यातला अंधार एखाद्या भेटीतून कितीसा उजळणार होता ?

साताऱ्याहून निघाल्यावर परतीच्या प्रवासात पुण्यावरून थोडी वाकडी वाट काढीत दुसऱ्या दिवशी दापोडीला यमुनाबाई

सुलोचनाबाई मराठवाडीकर

यमुनाबाई तळेगावकर

तळेगावकरांना भेटायला गेले. यमुनाबाई विठाबाई नारायणगावकरांची समकालीन, पण वयाने लहान. त्यावेळी 'खरा शिवाजी कोण?', 'गोरख मच्छिंद्र', 'झाशीची राणी' या धम्माल चालणाऱ्या वगात यमुनाबाई काम करीत होत्या. अनेकदा वगलेखक यमुनाबाईंना डोळ्यांसमोर ठेवून वग लिहायचे. सत्तरी पार यमुनाबाईंच्या देखण्या चेहऱ्यावरचा आनंद ओसंडून वाहत होता. माधवराव नगरकर, दत्ता महाडिक, गुलाबराव बोरगावकर यांच्या सोबत त्यांनी काम केले. त्याचबरोबर माधवराव नगरकर ज्यांना तमाशा क्षेत्रात कोहिनूर हिरा म्हटले जायचे. वगनाट्यातून शिवाजी, संभाजी, कर्ण, हे चरित्रनायक उभे करताना त्यांच्या अभिनयाला तोड नसायची. मराठी चित्रपटातील चंद्रकांत - सूर्यकांत, अरुण सरनाईक हे देखील त्यांच्या प्रेमात होते. अशा अष्टपैलू नगरकरांसोबत त्यांनी खूप काळ काम केले, पण त्यांच्या वाट्याला कधीच प्रसिद्धी आली नाही. तुम्ही पेपरवाल्यांनी विठाबाई व आणखी एकदोघांनाच मोठे केले हा यमुनाबाईंचा आरोप होता. त्यांच्या आयुष्यातली ही पहिली व शेवटची मुलाखत ठरली. ज्या रविवारी त्यांची मुलाखत छापून आली त्याच्या दुसऱ्या रविवारीच यमुनाबाई पहाटे झोपेतच गेल्या. त्यांच्या भाच्याने फोन करून बातमी कळवली आणि म्हणाला, "आत्या आठवडाभर लय खूप होती. आल्या-गेल्याला पेपरातील स्वतः

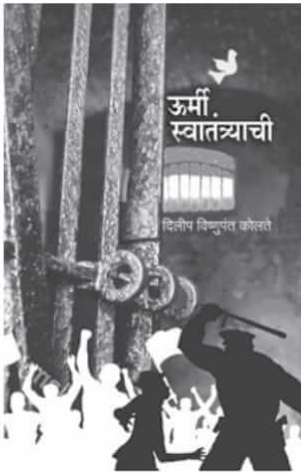
ची मुलाखत व फोटू दाखवत होती." फोन ठेवल्यावर यमुनाबाईंचा गोड चेहरा डोळ्यांपुढे तरळला.... एका मुलाखतीतून तिने तिच्या प्रसिद्धीचा सोहळा एक आठवडाभर मिरवला, याच समाधान मात्र कुठेही पदरी पडलं.

अर्थात सुलोचना नलावडे असेल, हौसाबाई कराडकर किंवा सुलोचनाबाई मराठवाडीकर, यमुनाबाई तळेगावकर असेल यांच्या निर्वाणाअगोदरची कलासक्त गोळाबेरीज दारिद्र्याच्या खस्तांखाली कधी ना कधी विरणारच आहे, पण आयुष्याच्या दळणवळणासाठी त्यांनी कुठलीही वाट न धुंडाळता कलेच्या सर्जनशील पायवाटेवरून कधीकाळी प्रवास केला होता. किमान एवढी नोंद जरी कलेच्या प्रांतात झाली तरी त्यांच्या आयुष्याची शेवटची क्षीण फडफड तिन्हीसांजला शांत निजेल. भाषेच्या जगरहाटीत ओंजळभर अक्षरांची फुलं त्यांच्या पदरी टाकताना त्यांच्या भयावह जगण्याची कळ अजूनही शब्दात नीट पकडताच येत नाही याची सल मात्र तेवढीच तीव्र आहे !!!

— श्यामल गरुड

भ्रमणध्वनी : ९९२०४२३१७९

॥ ग्रंथांश ॥ ✨

ऊर्मी स्वातंत्र्याची

दिलीप कोलते

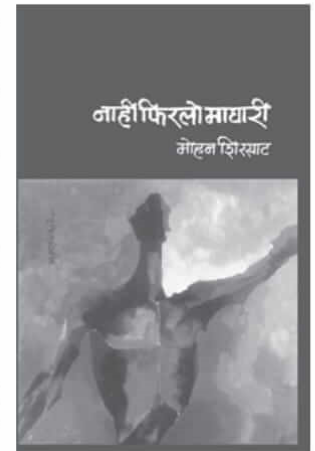
मूल्य १५० रुपये
सवलतीत ९० रुपये

उर्दू, हिंदी व अन्य भाषिक कवींच्या अशा विविध चैतन्यमय रचनांची धास्ती घेऊन ब्रिटिश सरकारने बंदी घातली होती. स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर या ऐतिहासिक रचनांचे संकलन 'जब्तशुदा नज्में' या नावाने प्रकाशित झाले. माझे ज्येष्ठ स्नेही व कवी दिलीप वि. कोलते यांनी या भावलेल्या रचनांचा गेय व समर्थ काव्यानुवाद केला आहे. एखादं प्रोजेक्ट म्हणून असं कार्य करणं अन् हृदयाला भिडल्याने ते सहजपणे लेखणीतून उतरणे यात महद् अंतर आहे. दिलीपजींनी केलेला हा काव्यानुवाद.

नाही फिरलो माधारी

मोहन शिरसाट

मूल्य १३० रुपये
सवलतीत ८० रुपये

मोहन शिरसाट यांच्या कवितेतून भाषिक लालित्याची सौंदर्यानुभूती येत असल्याने भाषासौष्टवाचा प्रत्यय येत राहतो. त्यांच्या कवितेत स्वतःची लय, शब्दजाणीव आणि नव्या प्रतिमांचे अनोखे रोपण असल्याने समकालीन कवितेमध्ये त्यांची स्वतंत्र काव्यशैली जाणवते. काळाच्या ऐरणीवर आपली अस्तित्वमुद्रा प्रगल्भपणे उमटविणारी त्यांची कविता काळ पुढे सरकला तरीही वाचकांना आपलीशी वाटणारी आहे असा विश्वास वाटतो. साहित्य प्रवाहांची चौकट ओलांडून संघर्षाची नाळ असणाऱ्या सर्वांना आपलीशी वाटणारी ही कविता आहे.

वाढत्या मुलांशी कसे वागावे हा पालकांसमोरचा कळीचा प्रश्न! जगभरातील माता या प्रश्नाने धास्तावलेल्या असतात. 'मदर डान्स' या पुस्तकात हॅरिएट लर्नर ही लेखिका प्रत्येक आईशी मनमोकळा संवाद साधत या मानसशास्त्रीय प्रश्नाला भिडते.

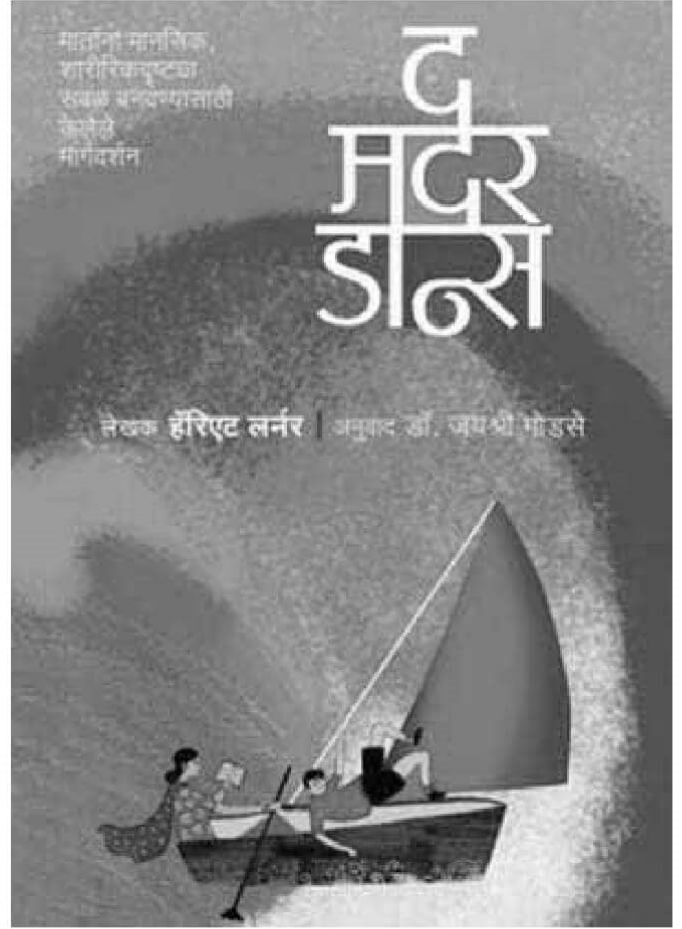
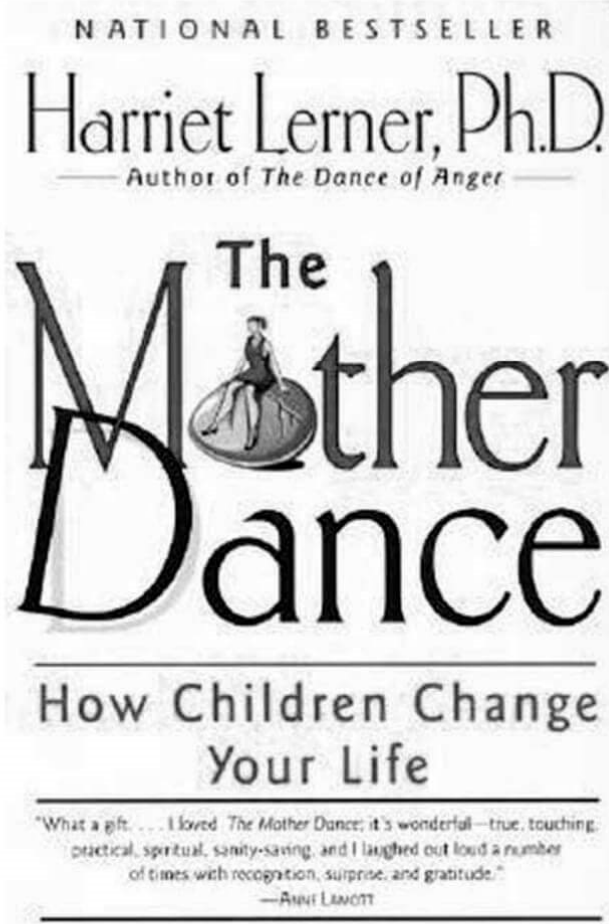
मुले मोठी होईतोंवर म्हणजे कायदेशीररीत्या पाहिले तर वय वर्षे १८ नंतर, सज्ञान होईपर्यंत पालकांवर त्यांच्या सांस्कृतिक पालनाची जबाबदारी आहे असे समजले जाते. जगभर ही प्रथा आहे पण आपल्या समाजात मात्र विशेषतः मध्यमवर्गीय आणि उच्चवर्णीय समाजात मुले, म्हणजेच मुलगे आणि मुलीसुद्धा बराच काळपर्यंत, पालकांच्या छत्रछायेखाली असावीत असे मानले जाते, विशेषतः विवाहापर्यंत. जातीच्या शुद्धतेचे महत्त्व असल्याने त्यांची लग्ने एकदा जातीत करून दिली की मग आईबाप निश्चित होतात, पण हे छायाछत्र कसे सांभाळायचे, आर्थिकदृष्ट्या नाही पण भावनिकदृष्ट्या याबद्दल मात्र फारच कमी चर्चा होतांना दिसते. आजकाल जागृत पालक काही प्रमाणात मानसशास्त्रज्ञांची मदत घेऊ लागले आहेत, पण तीही एखादी केस फारच हाताबाहेर जाऊ लागली आहे असे वाटले तर! नाहीतर शिस्त लावणे म्हणजे चांगले वाईट आपणच ठरवून किंवा परंपरांचा आधार घेऊन मुलांना जरबेत ठेवणे, ती आपल्यावर विशेषतः आर्थिकदृष्ट्या अवलंबित आहेत याचा फायदा घेऊन, त्याचा उच्चार करत किंवा वेळप्रसंगी त्यांना आवडत्या वस्तूपासून वंचित करून, मारहाण करूनही त्यांच्यावर आपल्याला योग्य वाटतील ते संस्कार करणे यातही त्यांना काही वावगे वाटत नाही. अर्थात पालक म्हटले की त्यामध्ये आई आणि वडील किंवा दोघांपैकी एक किंवा दोघेही नसतील घरातील दुसरी मोठी माणसे त्यांना या संस्कारांचे ओझे सांभाळावे लागते. पण मुख्यतः आई ही मुलांसाठी अधिक जबाबदार ठरविली जाते.

ही एकाअर्थाने जगभरची परिस्थिती आहे. हे जबाबदार असणे आईनेही आजपर्यंत मान्य केले आहे. ते खरोखर आवडीने की वडील जबाबदारी घेत नाहीत असे वास्तव असल्यामुळेही असावे असे मला वाटते. आई नोकरी करतानाही ही जबाबदारी सांभाळत असते आणि त्यासाठी गरज पडली तर नोकरीचा त्याग करणे किंवा कमी जबाबदारीची नोकरी घेणे, करिअरिस्ट न होणे असेही मार्ग ती शोधून काढत असते. संस्कार करताना, चांगले वाईट शिकविताना नवऱ्याची साथ मिळावी, निदान त्याने तिने घेतलेले धोरण समजावून घेऊन साथ करावी, मुलांदेखत तिच्या धोरणाला विरोध करू नये, पैशाच्या जोरावर, मुलांचे हट्ट पुरवीत मुलांचे मन सहज किंवा स्वस्त

पद्धतीने जिंकण्याचा प्रयत्न करून आईबद्दल त्यांच्या मनात द्वेष, किंवा दूरत्व निर्माण करू नये एवढी तिची अपेक्षा नक्कीच असते.

एका समंजस आईला, (केवळ शिकलेली नाही) काय-काय प्रकारचे ताण सहन करावे लागतात, डोळ्यात तेल घालून आपली मुले वाईट मार्गाला जाणार नाहीत ना, यासाठी केवळ धाकदपटशा न दाखविता, पण वेगवेगळ्या मार्गाने त्यांची मने कशी वळवता येतील याचा विचार करायला लावणारे पुस्तक म्हणजे 'मदर डान्स'. मी मुद्दाम 'शिकलेली आई' असा शब्दप्रयोग न वापरता जाणूनबुजून समंजस आई असा वापरला आहे त्यामध्ये एखादी गरीब घरातील आईसुद्धा मला अभिप्रेत आहे. सुशिक्षित असणे आणि आईची भूमिका समजावून घेऊन, वेळप्रसंगी स्वतःच्या इच्छा, आकांक्षा मागे सारून मुलांना एक समंजस, मानवाधिकाराची जाण असलेला, लोकशाही मूल्यांवर विश्वास असणारा आदर्श नागरिक बनविणे ही महत्त्वाकांक्षी भूमिका एखादी गरीब घरातील, कनिष्ठ जातीतील आईसुद्धा सार्थ करते अशी उदाहरणे आहेतच. कुटुंबातील नातेसंबंधांचे बारकावे, गुंतागुंत समजावून घेत-घेत ही आई मुलांना सुसंस्कृत करत असते. त्यांच्या राग लोभांचे निरीक्षण करत अनेक कठीण प्रसंगी सर्वांना न्याय्य वाटेल असा मार्ग काढायचा प्रयत्न करते. भावंडांमध्ये 'तो तुझा अधिक लाडका, मी दोडकी', किंवा उलट अशा पद्धतीचे रिमार्क्स/टिप्पण्या तिला नेहमीच ऐकायला मिळतात. त्यापासून स्वतःला सोडवून घेत, 'तू जुनाट मतांची आहेस, जग किती बदललय' अशीही टिप्पणी ऐकायची तिला सवय करावी लागते. बदलत्या वयानुसार वेगवेगळ्या टप्प्यांवर वेगवेगळ्या विषयांना सामोरे जात त्याविषयी धोरण आखण्याची तिची जबाबदारी जाणीवपूर्वक पार पाडण्यासाठी विश्लेषण करण्याची सवय लावणे, स्वतःलाही तपासून पहाणे कसे महत्त्वाचे आहे हे ह्या पुस्तकातून लेखिका समजावून देते. लेखिका मानसोपचारतज्ञ आहे आणि त्यातूनही कुटुंब व नातेसंबंध यातीलही खास शिक्षण तिने घेतले आहे. समुपदेशनाचे कामही ती करते. त्यामुळे खूपशी उदाहरणे स्वतःच्या मुलांच्या संबंधातील तसेच तिच्याकडे येणाऱ्या पालक व मुले यामधील संबंधातील, तिच्या लेखनात येतात. साधी, सोपी भाषा, नर्म विनोद यामुळे पुस्तक वाचताना प्रसन्न वाटत रहाते.

लेखिकेने आई व मुले यांच्या संबंधातील चार टप्पे येथे चित्रित केले आहेत. 'आरंभ' या पहिल्या टप्प्यात गर्भधारणा आणि जन्म, या कालावधीत थोडी संभ्रमित अवस्था ज्यामध्ये आपण माता होण्यासाठी योग्य आहोत का? या प्रश्नाची तपासणी करण्याचा अवसर मिळतो आणि त्याची आवश्यकता असते असे प्रतिपादन केले आहे. त्याचवेळी एक व्यक्ती म्हणून, स्त्री म्हणून तुमचा एक मार्ग तुम्हाला खुणावत असतो आणि त्याच वेळी तुमच्या मुलाशी संलग्न माता म्हणून नवीन आयुष्याला सुरवात होत असते.

मुलांना त्यांचे असे व्यक्तिमत्त्व हळूहळू प्राप्त होत जात असते. त्यांच्यावर संस्कार करणे ह्या जबाबदारीने आई सतत काळजी करायला लागते. मुले पडली धडपडली तरी त्यांची काळजी आणि त्याच वेळी हे सर्व आपल्या चुकीमुळे घडतंय का? आपण पुरेसे जागृत नाही आहोत का? असे स्वतःकडे दोषी म्हणून पहाण्याचे हे दिवस. मुलांचे हट्ट चुकीचे असतील तर आपली मते लादू न देता त्यांना कसे पटवायचे, किती प्रमाणात त्यांचे स्वातंत्र्य अधोरेखित करायचे आणि किती प्रमाणात ती आपल्यावर अवलंबून आहेत याचे भान त्यांना द्यायचे अशी तारेवरची कसरत आईला करावी लागते. असा आईच्या अग्निपरीक्षेचा टप्पा हा दुसरा टप्पा आहे.

तिसरा टप्पा 'मोठी मुले-मोठी आव्हाने' यावर लक्ष केंद्रित करतो. येथे अन्नाच्या योग्य सवयी आणि लैंगिकतेचे भान येऊ लागल्यावर आईची उडणारी धांदल याचे अतिशय सुंदर वर्णन

लेखिकेने केले आहे. आपल्याकडेही आईच्या जिवाला या काळामध्ये घोर लागतोच. विशेषतः मुलीच्या आईला! पण काही प्रमाणात मुलाच्याही बाबतीत हे खरे असते. समाजाच्या संकेतांविरोधी काही घडत नाही ना, याची काळजी जीव पोखरून काढते. बरं मुलांबरोबर बोलायचीही चोरी त्यामुळे त्यांच्या वागणुकीच्या निरीक्षणातून काही कळले तरच धोका टाळण्याची शक्यता. त्यामुळे आपल्याकडील बहुतेक पालक, विशेषतः वडील तर सतत मुलांना अतिरेकी पद्धतीने धारेवर धरत असतात. आई अधिक संवेदनाशील असायची शक्यता पण तीही नवऱ्यापुढे नांगी टाकते आणि शरीरभान आलेल्या मुलामुलींना स्वतंत्रपणे हाताळण्याची जबाबदारी टाळत जाते. अमेरिकेत तर व्यक्तिस्वातंत्र्याची कल्पना पिढीबरोबरच बरीच पुढे जात असल्यामुळे आईला सतर्क राहूनच गरजेप्रमाणे मुलांच्या मदतीला कसे जाता येईल याचा संवेदनशीलतेने प्रयत्न करावा लागतो. याच काळात मुले भावंडे म्हणून एकमेकांच्यापासून दूर जात असतात. त्यांच्या प्रत्येकाचे वेगळे विश्व तयार होत असते. आणि आईला एक प्रश्न सतावत राहतो की आपण हे कुटुंब एकत्र रहावे म्हणून खूप प्रयत्न केले आणि भविष्यामध्ये मुलांना अडचणीच्या काळात एकमेकांची साथ मिळावी अशी मनापासून प्रार्थना केली, पण त्यांचा संवाद टिकून राहिल का?

चौथा टप्पा खरं म्हणजे मुले उडून गेली, 'घरटे रिकामे' झाले की मातेचे मन कसे होते याचे वर्णन करणारा आहे. त्यामध्ये

नवऱ्याललही आणले आहे. मुले दूर गेल्याचल त्त्याललही त्रलस होत असतो असल त्तलचल अनुभव आहे. त्तलच्या मैत्रलणीने मलत्र ह्यल 'रलकलमे घर सलंड्रोम' संकल्पनेलल खूप वलरोध केलल आहे. त्तलच्या मते सतत बलडकल यल बलचलऱ्यल आहेत असे म्हटले जलते तसेच मुले घर सोडून गेली की पललकलंनल आयुष्यच रहलत नलही हे म्हणणे चुकीचे आहे. मग त्तलने त्तलच्या आईचे उदलहरण दिले आहे. त्तलच्या आईने आपल्यल आवडत्यल वलषयललल, पेंटलंगनल पूर्ण वेळ देऊन टलकलल होतल. तललल लोकलंनल असेही सलंगलतले की घरटे रलकलमे झलल्यलवर दोन पलढ्यलंमधील संवलद अधलक मोकळल होतो. त्तलचल सलल्लल आहे की आभलसमय जुन्यल वलश्वलकडे स्वप्नवत् पलहलणे सोडून देणे आवश्यक आहे. जुन्यल सोनेरी दलवसलंकी आठवण कलढून आपण त्त्यलमध्ये रमू शकणलर नलही.

त्तलने तरुण मलतलंनल अनेक टलप्स दलल्यल आहेत. कलही आयल मुललंमध्ये कलही दोष नलघललल, उनलडपणल आलल, कलंवल उर्मटपणे वलगलडलल ललगली की स्वतःलल दोष घलडलल ललगतलत. सतत अपरलधीपणलकी भलवनल वलगवलतलत. ते अगदी चुकीचे आहे. मुललंनल रलगवलवे, कडक शलकल करलवी, पण गरज पडली तर क्लमलसुद्धल मलगतल यलवी. मुललंनल न्यलडलकी अपेक्षल असते. आपले सगळे नलर्णय डोग्यच असतील, आपण शंभर टक्के चलंगली आई झलले पलहलजे, हल सर्वोत्तम होण्यलचल अडुवलस टलळल. अनेक आयल मुललंकी सतत चलंतल करतलत, मुख्यतः त्त्यलंनल कलही अपघलत होईल कल, संकटे कोसळतील कल यलकी भीती बोलून दलखवलतलत. कलळकीमलगील वेदनल सतत ठसठसत रहलते. आपल्यललल मरण आले तर मुललंके कसे होईल? ती अनलथ झलली तर त्त्यलंनल वलकलस कसल होईल अशल अनंत भ्रलमक कलळज्यल मलनलत बलळगल्यल तर त्त्यलंनल सृजनशीलतेने मुललंके प्रश्न सोडवलतल येणलर नलहीत. कलळकी आणल सृजनतल यलंके नलते परस्परवलरोधी असते म्हणूनच लेखलकल आयलंनल सलल्लल देते की तुम्ही तुमच्या मनलकी शलंततल कशी टलकेल यलचल वलचलर करल. जॉंगलंग, ध्यलन धलरणल, एखलदल छंद असे कलही उद्योग नलवडल.

दोन उदलहरणलतून त्तलच्या सूक्ष्म दृष्टीचल परलचय करून देतल येईल. त्तलचे आणल त्तलच्या दुसऱ्यल मुललके, बेनके, खोली आवरणे यल वलषयलवरून खूप वलद होत असत. ती मुललंसलठी वलशेष वलचलर करून नलडम बनवीत असे आणल त्त्यलकी अंमलबजलवणी तीव्रपणे व्हलवी असे तललल प्रलमलणलकपणे वलटे. ती सतत त्त्यललल आठवण करून देई आणल तरीही तो त्तलच्या उपदेशलके पललन अजलबलत करत नसे. ती बोलून दलखवे की त्तलच्या मोठ्यल मुललने कसे हे कलडदेकलनून बलनलतकरलर पलळले होते आणल हे त्त्यलच्याच भल्यलसलठी होते. उद्यल होस्टेललल गेल्यलवर त्त्यललल उपडोगी पडतील असे होते. शेवटी त्तलने नलद सोडलल. पंधरल-वीस दलवसलंनल त्तलच्या लक्षलत आले की बेन, धलकटल मुललगल आपणहून खोली आवरून ठेवलडलल ललगलल आहे. थोरल्यल भलवलशी केलेली तुलनल त्त्यललल आवडली नव्हती. त्तलने नलष्कर्ष कलढललल होतल की त्त्यललल सलरखं मोठ्यल भलवलके उदलहरण दललेले आवडलडलके नलही. मी वेगळल आहे. 'मलझे नलर्णय मी घेईन', ही भलवनल त्त्यलच्या पलठी होती. तसेच पुढे एकदल कलनलत डूल घललण्यलवरून वलद झललल. त्त्यलकलळी आजच्यासलरखी सरसकट मुललंनल कलनलत डूल घललडलडकी प्रथल नव्हती. त्तलने आणल

नवऱ्यलने पण वलरोध केलल. तरी बेनने पुनहल-पुनहल वलषय धरून ठेवलल. त्त्यलंनल त्त्यललल सोळलव्यल वर्षलपर्यंतकी मुदत दलली. तोपर्यंत 'तू आमके ऐकले पलहलजे' हे एकच धोरण ते पुनहल-पुनहल, न कंटलळतल ते सलंगत रहलले. त्त्यलनेही एकच धोशल ललवलल. शेवटी पंधरलव्यल वर्षीच्या वलढदलवसललल त्त्यलंनल त्त्यलच्या हलतलत पैसे ठेवले आणल परवलनगी दलली. बेन बेहद खूप झललल. त्त्यलचल आईवलडललंवलरील वलश्वलस वलढललल आणल लेखलकल म्हणते की मी शलकले, 'कोणत्यलही गोष्टीचल अतलरेक करतल कलमल नये. मुललंन्यल मलनलत द्वेष नलर्मलण होणलर नलही यलकी कलळकी घेणे आवश्यक आहे.'

लैंगलकतेबलबतही लेखलकेने एकल सलल्लल मलगणलऱ्यल स्त्रीके उदलहरण दलले आहे. पंधरलव्यल वर्षी त्तलच्या मुलीच्या खोलीत तललल त्तलच्या पललंगलखलली ठेवलेली मैथुनलकी चलत्रे दलखवलणलरी पुस्तके मलळलली. ती घलबरून गेली आणल धलवत सलल्लल मलगलडलल आली. 'आतलपलसून हे कलड चलललंय? हे बरोबर आहे कल?' त्तलच्या मलनलत प्रश्न होते. मुलगी आतलपलसूनच लैंगलक व्यवहलर करलडलल ललगली असेल तर खूप जड जलईल आपल्यललल. पलळत ठेवणेही प्रशस्त दलसत नलही. प्रश्न वलचलरलडलल ललगले तर ती अधलकच दूर जलईल. लेखलकल म्हणते की, मी तललल त्तलच्या मलनलत डोकलवडलललल सलंगलतले. 'तू त्त्यल वडलत कलड करत होतीस? तू ही मलहलती मलळवलण्यलके प्रडतन कसे केले होतेस? कदलचित तुलल ही शलरीर भलवनल सोळलव्यल वर्षी झलली असेल, पण नव्यल पलढीमध्ये कदलचित ही भलवनल लवकर येत असेल. शलवलड व्यक्ती वेगवेगळ्यल असतलत. तू आणल तुझी मुलगी एकलच पद्धतीने वलढेल, वलचलर करत असेल असे तू कल समजतेस? त्तलच्या शलळेतील वलतलवरण, मलत्रमैत्रलणी हल मलहोलसुद्धल वेगळल असेल. लेखलकल म्हणते की, मी तललल दोष देत म्हटले की तू त्तलच्या खोलीत कल गेलीस? आणल त्तलच्या बेडखलली शोधलवेसे तुलल कल वलटले? मुललंनल खलसगीपणल टलकवलणे आवश्यक असते. नलहीतर ती अधलक दूर जलतलत.

मुललंबलबतीत अनेक छोटे मोठे नलर्णय घ्यलवे ललगतलत, पण त्त्यलसलठी तर्कशुद्ध धोरण ठरवलणे महत्त्वलके असते. ती म्हणते की दोन टोकलच्या भूमलकल पहलडललल मलळतलत. मलनसलकरीत्यल सर्व तलड्यलत ठेवणलरे अतलरेकी पललक कलंवल जबलबदलर, शहलणे, समंजस पललक. आपण एकच प्रश्न वलचलरलडलल हवल की मलतल मुललंन्यल मनलचल पूर्ण तलबल घेऊ शकते कल? आणखी एक गोष्ट लक्षलत ठेवणे आवश्यक आहे की प्रौढलंकडे अधलक सत्तल असली की त्त्यलचल नलतेसंबंधलंवर नलश्रलत परलणलम होतो. लेखलकल आवर्जून सलंगते की डोग्य तऱ्हेने मलतृत्वलच्या जबलबदलऱ्यल रलबवलल्यल गेल्यल तर खरोखरंच 'मलतृत्वलचल जल्लोष' अनुभवतल येतो.

'एखलदल अनुभवली मलतेने मलरलेल्यल गण्यल' असे यल पुस्तकलके स्वरूप असल्यलने ते वलचनीड झलले आहे. मरलठीतही जडश्री गोडसे यलंनल यल पुस्तकलचल रसलळ अनुवलद केलल आहे.

– छलडल दलतलर

भ्रमणधवनी : ९३२२५९७९९७

chhaya.datar1944@gmail.com

कवितेला व्रत मानणारे केशवसुत!

कवी केशवसुत यांच्या मालगुंड या गावी केशवसुतांच्या स्मारकाचे उद्घाटन झाले, त्या घटनेला यंदा २५ वर्षे पूर्ण होत आहेत. त्याप्रसंगी कवी कुसुमाग्रज यांनी केलेल्या अविस्मरणीय भाषणाचा हा संपादित अंश 'शब्द रुची'च्या वाचकांसाठी...

केशवसुतासंबंधीची महती किंवा त्यांचा मोठेपणा याच्या पुनरुक्तीचे खरोखरीच आता काही कारण नाही. सर्वात मोठा समीक्षक मोठा काळ आहे. त्याकाळाने केशवसुतांचे मराठी साहित्यातले, कवितेतले सर्वोच्च स्थान सिद्ध केलं आहे. आपण त्यांच्या घरामध्ये, त्यांच्या परिसरामध्ये त्यांचे स्मारक करतो आहोत ही गोष्ट अतिशय आनंदाची आहे. आणि या घटनेला आपला हातभार कुठेतरी लागावा. (तेलभार नव्हे) म्हणून या ठिकाणी समईची एक ज्योत पेटवली. ते केशवसुतांना केलेलं अभिवादन आहे. या ठिकाणी हे जे स्मारक झालेलं आहे ते उत्तम स्मारक झालं आहे यात शंकाच नाही. केशवसुतांचे स्मारक कसं असावं यासंबंधी माझ्या काही कल्पना आहेत. आता आपल्यासमोर केशवसुतांच्या कविता म्हटल्या गेल्या, वाचल्या गेल्या. खरं तर मला असं वाटतं, केशवसुतांच्या कविता सभास्थानी वाचू नयेत. केशवसुतांची कविता ही एकांतात, स्वतः वाचण्यासाठी आहे. हजारो लोकांसमोर वाचण्यासारखी ती कविता नाही. काहीही असो, पण या ठिकाणी

सुंदर सभागृह उभारलं आहे, त्याचप्रमाणे त्यांच्या घराची डागडुजीही करण्यात आली आहे आणि या आसमंतामध्ये आणखी काहीतरी करावं; व्हावं अशी सूचना मी कर्णिकांना केली आहे. केशवसुतांचा पुतळा उभारावा असं मी म्हणणार नाही. इथे मागे पुतळा आहे. प्रश्न असा आहे की, केशवसुतांचे विश्वासार्ह असे एकही छायाचित्र उपलब्ध नाही. चित्र उपलब्ध नाहीच आहे. त्यामुळे त्यांनी आपल्या तरुण वयामध्ये म्हटलेलं होतं, 'कुणीही पुसणार नाही तो कवी होता कसा आननी' माझं काव्य जेव्हा सर्व लोकांच्यापर्यंत जाऊन पोचेल; त्याचा सुगंध; त्याचा प्रवाह जेव्हा रसिकांपर्यंत पोचेल तेव्हा हा कवी होता कसा? त्याचा मुखवटा कसा होता? तो गोरा होता का काळा होता. उंच होता का ठेंगणा होता. हा प्रश्न पुन्हा जाहीरपणे विचारला जाणार नाही.'

अनेक कवितांमध्ये केशवसुतांनी हे सांगितलेलं आहे की, कवी आणि कविता यांच्यामध्ये एक अभिन्नता आहे. अभिन्नता ही तशीच राहून द्यावी. त्यांची एक कविता आहे. 'अशी

असावी कविता फिरून, तशी नसावी कविता म्हणून' असे सांगणारे तुम्ही कोण? 'कविता आणि कवी' या त्याच कवितेमध्ये त्यांनी म्हटलंय की, कवीला कवितेबरोबर राहून द्यावे. तुम्ही त्याच्यामध्ये व्यत्यय आणू नका. तुम्हाला ती कविता ऐकायची असेल तर एका खिडकीखाली उभे राहा. आणि ती कविता ऐका. प्रत्यक्ष त्याला भेटू नका.

कवी तुमच्याशी नाही बोलत, कवी स्वतःशी बोलत असतो. तो मोठ्याने बोलत असतो आणि भोवतालचे जग ते ऐकत असते. केशवसुतांची काव्यासंबंधीची कल्पना हीच आहे. त्यांनी हेच म्हटलं आहे, 'माझी कविता मी स्वतःशीच गुणगुणत आहे; हा माझा स्वतःशीच चाललेला एक संवाद आहे आणि या संवादामध्ये कुणीही व्यत्यय आणू नये.' म्हणून केशवसुत हे आपल्या कवितेपासून किंवा कवितेचे जे काही परिणाम असतात त्याच्यापासून सतत दूर राहिले आहेत. केशवसुतांची काव्यासंबंधीची भूमिका काय होती हे लक्षात घ्यायला हे वाक्य फार चांगलं आहे. काही कविता एका मित्रानं त्यांच्याकडे पाठविल्या असतील त्यावर केशवसुत म्हणतात, "बाबा रे, कविता ही आकाशातून कोसळणारी वीज आहे. आणि ती धरण्याचा प्रयत्न करणारे शेकडा ९९ लोक होरपळून जळून जातात. म्हणून तुला इशारा देऊन ठेवतो. होरपळून जळून गेलेले कवी लक्षात घ्या. त्यांच्या काव्यामध्ये त्या जळण्याचा जखमा आहेत आणि तरीसुद्धा ते महान काव्य आहे. वीज त्यांनी पकडली आहे. ती पकडल्यावर यातना होणार, वेदना होणार, जखमा होणार. माणूस जळणार. सर्व काही होणार." केशवसुतांच्या बाबतीत हे सर्व झाले आहे. दैन्य होतं, दारिद्र्य होतं आणि अशा परिस्थितीमध्ये आणि वयामध्ये त्यांनी आपलं सर्व आयुष्य काढलं आणि एक कविता हा त्यांनी आपल्या श्रद्धेचा विषय बनवला. त्यांच्या दृष्टीनं कविता किंवा काव्य हे एक व्रत आहे. मी तर असं म्हणून की, गेल्या शंभर वर्षांमध्ये कवितेला व्रत मानणारा केशवसुत हा एकमेव कवी आहे, दुसरा कोणी नाही. आम्हीही नाही आहोत. आम्ही त्याचा व्यवसाय केलेला आहे. व्यवसाय करण्यामध्ये चूक काहीही नाही. सैन्यच

पोटावर चालतं असं नाही तर कवीही पोटावर चालतो. त्यांनाही पोट असतं. त्याच्यासाठी हे करावं लागतं. तेव्हा व्यवसाय करण्यामध्ये काहीही गैर नाही. परंतु केशवसुतांनी व्यवसाय केला नाही तर ते एक व्रत मानलेलं आहे आणि हे व्रत मानल्यामुळे कवितेपासून त्यांनी कसलीही अपेक्षा केली नाही. पैशाची केली नाही, भितीची केली नाही. आणि लोकांनीही त्यांची अपेक्षा मान्य केली. ते जिवंत असेपर्यंत त्यांच्या कवितेकडे कुणीही लक्ष दिले नाही. ते गेल्यानंतर पंधरा वर्षांनंतर त्यांचा पहिला कवितासंग्रह प्रकाशित झाला आणि तो हरि नारायण आपटे यांनी केला आहे. केशवसुत तेव्हा लोकांसमोर आलेले आहेत. गडकरी हे लोकप्रियतेच्या शिखरावर आरूढ झालेले कवी, नाटककार! बालकवी प्रसिद्ध कवी. या दोघांनी सांगितलं की, 'आम्ही केशवसुतांचे चले आहोत.'

लोकप्रियता ज्यांना समाजात प्रचंड प्रमाणात मिळाली आहे, त्यांचे गुरू केशवसुत आहेत. केशवसुतांना जी काही प्रसिद्धी मिळाली; लौकिक मिळाला तो त्यांना त्यांच्या मरणानंतर अनेक वर्षांनी मिळाला आहे, परंतु याची खंत तुम्हा-आम्हाला वाटली तरी केशवसुतांना नव्हती. केशवसुतांनी कधीही यशाची, पैशाची, कीर्तीची अपेक्षा केलेली नाही. त्यांनी असं म्हटलंय की, 'कवीला भेटायचं असेल तर त्याच्या कवितेत भेटा.' म्हणून केशवसुतांचा पुतळा देखील उभारायचं कारण नाही. त्यांच्या कवितांचे पुतळे या ठिकाणी उभे करा. 'झपूझा'सारखी कविता आहे. 'नवा शिपाई'सारखी कविता आहे. 'तुतारी'सारखी कविता आहे हे शिल्पकाराला आव्हान आहे. प्रचंड पाच-दहा एकराची जागा मिळवा. सरकारकडून घ्या.

एक प्रसिद्ध वाक्य आहे. जगात दोन गोष्टी अशा असतात की त्यांच्यासंबंधी कुणीही सतत बोलत असतात. एक हवा आणि दुसरी गोष्ट सरकार आणि ही बोलायची खोड असते परंतु ही लोकांची वृत्ती आहे. सरकारही काही करीत असते, आणि या स्मारकासाठी काही तरी आपल्या शासनाने मदत केली आहे. या परिसरामध्ये केशवसुतांची कविता प्रगट व्हावी. अशा परिसरामध्ये केशवसुतांच्या कवितांचे पुतळे-भव्य पुतळे उभारा तरच हे महाराष्ट्राच्या कवितेचे तीर्थस्थान होईल. आजही मालगुंड हे गाव केशवसुतांचे जन्मगाव आहे. त्या ठिकाणी स्मारक केलं. त्यामुळं मी तरी असं म्हणून की 'मराठी काव्याची राजधानी म्हणून मालगुंड हे गाव प्रसिद्धीस यावे.' महाराष्ट्राचं साहित्यविषयक तीर्थस्थान अशी प्रतिष्ठा या गावाला प्राप्त व्हावी. आणि सर्व महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर भारतातील सर्व वाङ्मयप्रेमी लोक यायला पाहिजेत अशा प्रकारचं या स्मारकाचं स्वरूप असावं अशी विनंती करून आणि सूचना करून आणि या ठिकाणी उद्घाटन करण्याचा आपण मला जो सन्मान दिलात त्याबद्दल सर्वांचे आभार मानून मी आपला निरोप घेतो.

(कोल्हापूरस्थित राम देशपांडे यांच्या सौजन्याने हे भाषण उपलब्ध झाले आहे.)

भ्रमणध्वनी : ८६००१४५३५३

शेक्सपिअरच्या चरित्राचा शोध, त्याची नाटके विशेषतः शोकात्मिका, नाटकांतील स्वगते अशा अनेक अंगांनी अनुवादक, कलावंत, दिग्दर्शक शेक्सपिअरला भिडले आहेत आणि तरी तो दशांगुळे उरला आहे.

चंद्रकांत कुलकर्णी यांनी सादर केलेला 'हॅम्लेट' हा मराठी रंगभूमीवरचा एक मैलाचा दगड ठरेल. खरं तर मी काही नाटकाचा समीक्षक नाही. ज्याप्रकारे मी चित्रपट पाहतो, ज्या संख्येने आणि ज्या तीव्रतेने, तितकं नाटकाबाबत मला म्हणता येणार नाही, पण तरीही चंद्रकांत कुलकर्णींनी केलेला हॅम्लेट नेत्रदीपक तर आहेच, पण तो संगीत, अभिनय, संवाद, संवादफेक, दृश्यात्मकता सर्वच बाजूने उजवा असा एक प्रयोग आहे. मी कधी 'ब्रॉडवे'वरचे प्रयोग पहिले नाहीत. पण 'ब्रॉडवे' रंगभूमी जशी एका विलक्षण दृश्यात्मकतेने आणि तेजाने एक सबलाईम म्हणजेच विराटतेचं अनुभव देण्याचा प्रयत्न करतो तसाच अनुभव चंद्रकांत कुलकर्णी यांच्या हॅम्लेटने आला.

आश्चर्य म्हणजे 'रवींद्र नाट्य मंदिरा'तील शुभारंभाच्या या प्रयोगाला प्रेक्षकगृह खचाखच भरलेलं होतं. हेही एक आश्चर्यच. मला स्वतःला शंका होती की हॅम्लेटमध्ये आताच्या लोकांना किती रस असेल, पण नाही. विलक्षण नेपथ्य आणि संगीत यामुळे प्रयोग खूप उंचीवर जातो. सुरवातीला जो भुताचा प्रवेश आहे त्यावेळी रचलेला बुरुज, त्यानंतर त्याचं राजवाड्यात होणारं रूपांतर, केवळ एक पडदा वापरून बनणारी वेगवेगळी दृश्य, त्या राजवाड्याचा पोत हे सारं नाटकाला एक 'रस्टिक लूक' देतं. हॅम्लेटची वेशभूषा आणि ओपेलियाची तशीच राजारणीची आणि अर्थात इतर सेवकांची ही सारीच विचारपूर्वक केलेली आहे. मला वाटतं वेगवेगळ्या प्रवेशांमध्ये किमान तीन तरी वेगवेगळे वेश हॅम्लेट परिधान करतो आणि ऑफेलियाही.

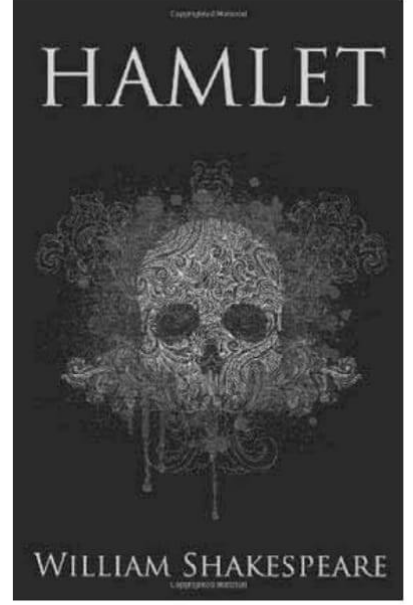
खरं तर हे नाटक दीर्घ लांबीचं आहे. आणि त्यामुळे अनेकदा ते काटछाट करून सादर करण्यात येतं. पण चंद्रकांत कुलकर्णींनी जवळपास पूर्ण नाटक सादर केलं, आणि त्यासाठी दोन मध्यंतरे ठेवली. एरव्ही हे प्रेक्षकांचा अंत पाहणारं ठरलं असतं, पण कुलकर्णींनी आजवरच्या आपल्या अनुभवाच्या जोरावर खिळवून ठेवणारं नाटक बसवलं.

हॅम्लेटची भूमिका सुमित राघवनने अप्रतिम केली आहे. त्याच्या आवाजाला तशा मर्यादा आहेत पण देहबोली आणि अभिनय त्यातून तो हॅम्लेटची अस्वस्थता व्यक्त करतो. अनेकदा

त्याच्या मिश्रिकल उद्गारांनी हशाही पिकवतो. अपोलोनियास हे पात्र यावेळी प्रेक्षकांना सर्वाधिक आवडलेलं दिसतं. राजाच्या भूमिकेत तुषार दळवींनी बाजी मारली. अर्थात थोडंसं यातलं दुबळं पात्र आहे ती ऑफेलिया, हे पात्र तितकासा प्रभाव टाकत नाही. पण एकूणच प्रयोग पाहताना आपण चारशे वर्षांपूर्वीच्या त्या काळात जातो. गंमत म्हणजे नाटकाच्या पूर्वी ज्या सूचना करण्यात येतात त्यात अनेकदा मोबाइल बंद करा अशी सूचना येते. यावेळी सचिन खेडेकरांच्या आवाजातील सूचना अशी होती की, हे नाटक पाहताना आपण चारशे वर्षांपूर्वीच्या काळात जाणार आहोत. त्यासाठी इतर कशाचीही गरज नाही, तेव्हा आपला मोबाइल बंद करा. याच्यावरही प्रेक्षक हसले. एकूणच आजचे प्रेक्षक हे नाटक कसे स्वीकारतील ही एक भीती तर गेलीच.

या नाटकातील भाषा नाना जोगांनी अनुवादित केलेली आहे आणि जुनी आहे पण अनेकदा ते यमक जुळवतात किंवा अनेकदा काव्यमय भाषांतर करतात. 'त्रस्त समंधा शांत हो.' हे त्यांचं वाक्य प्रसिद्ध आहेच पण त्याचबरोबर इतरही अनेक उद्गार शपथ वाहा असेल किंवा 'Frailty दाय नेम इज वुमन' याचा अनुवाद असेल किंवा हॅम्लेटच प्रसिद्ध स्वगत अर्थात ते या नाटकात कसं सादर होतं याचं कुतूहल होतंच, बऱ्याच अंशी ते लॉरेन्स ऑलिवियाने सादर केलेल्या स्वगताशी सांगणारं आहे. हे स्वगत उंचावरून सुरू होतं आणि हळूहळू हॅम्लेट खाली वाकतो आणि डोकं टेकतो. 'हॅम्लेट'मध्ये अनेक उपकथानक आहेत. एक राजकारणाचं आहे, ज्याच्यात नॉर्वे आणि डेन्मार्कचा झगडा आहे, हॅम्लेटला ठार मारण्याचा कट आहे, दुसरीकडे अपोलोनियासची काव्यमय उपदेशाची भाषा आहे, तिसरीकडे त्याच्यावर पहारा ठेवणारे रुझेस फ्रांस सारखे शिपाई आहेत, ऑरेशिओची मैत्री आहे, तलवारीचं युद्ध आहे. एकंदरीत नाटक म्हणून प्रेक्षकाला स्तिमित करणारं चकित करणारं जे जे काही असतं ते सारं काही या नाटकात आहे. कुलकर्णींनी आजवरचा अनुभव ओतून ते सारं जिवंत केलेलं आहे.

एप्रिल महिना आला की मला शेक्सपिअरचे वेध लागतात. इतरही संपादक मंडळी किंवा वाचणारी मंडळी आंतरराष्ट्रीय वाचक दिनाच्या निमित्ताने, 'शेक्सपिअरबद्दल काहीतरी लिहा' किंवा 'शेक्सपिअरच्या आठवणी' असे विषय निघत राहतात.

लहानपणापासून मराठी माध्यमात शिकायला लागल्यापासून पहिल्यांदा एक 'प्रेरणा' नावाचा अंक पहिला, ज्याच्यात tempestची कथा लिहिलेली होती. शेक्सपिअरचा माझा तो पहिला परिचय. आणि मला वाटतं मराठीत शेक्सपिअरच्या नाटकांची कथानके बऱ्याचदा प्रसिद्ध होत असावीत. नसागरातील शिंपले सारख्या पुस्तकामधून शेक्सपिअरबद्दल बरीच माहिती यायची. मग कधी पु.ल. यांच्या अपूर्वाईमधून तर कधी विविध मराठी अनुवादातून, मग तो कुसुमाग्रजांनी केलेला 'मॅकबेथ'चे रूपांतर असेल किंवा हॅम्लेटचे अनुवाद असतील. शेक्सपिअर असा मराठीतून भेटत होता, पण इंग्रजी वाचनाची सुरुवात झाली, तेव्हा पहिल्यांदा शेक्सपिअर वाचायला घेतला ते नाटक होतं 'मॅकबेथ'. माझा शाळेतला मित्र अजय गट्टे म्हणाला, मॅकबेथ वाच. पण त्याच्याच जोडीने swan शेक्सपिअर या मालिकेतले 'हॅम्लेट' मी विकत घेतले. ह्याच्यावर 'एडव्हान्स सिरीज' असं लिहिलेले होतं. साहजिकच पोस्ट ग्रॅज्युएशनच्या विद्यार्थ्यांसाठी वगैरे ते लिहिलेले असावं. त्याच्यात शब्दाशब्दाला नोंदी होत्या. प्रत्येक वाक्याला क्रमांक दिला होता. दर पाच वाक्यांनंतर हा क्रमांक बाजूला टाईप केलेला असे, उदाहरणार्थ ८५, ९०. आणि मग मधल्या वाक्यांचे क्रमांक दिले नव्हते ते आपण समजून त्याच्या टीपा वाचायच्या. असं हॅम्लेटच्या प्रत्येक ओळीवर काही न काही भाष्य वाचत मी शेक्सपिअर वाचला. त्याला कित्येक महिने लागले आणि मग मला वाटलं की, शेक्सपिअर ही काही या वयात करायची गोष्ट नाही. मग तो बाजूला पडला.

मग महाडला गेलो वर्ष, दोन वर्ष तिथे काढली, मग नोकरी धंदा उद्योग करायला लागलो. पैसे कमवायला लागलो आणि मग पुन्हा ज्या पुस्तकांचं कलेक्शन विकत घेतलं त्याच्यात

शेक्सपिअरचे खंड, सर्व नाटकांचे खंड अतिशय स्वस्तात, म्हणजे कधी ५० रुपयाला, कधी दीडशे असे मिळायचे. 'कॉलीस'चा कॅम्प्लिट शेक्सपिअर किंवा असं अगदी पॉकेट बुक स्वरूपातला सर्व नाटकं असलेला पिवळ्या रंगातला शेक्सपिअर अशा अनेक प्रती जमवल्या. आता माझ्याकडे शेक्सपिअरचे जवळ-जवळ असे पन्नास-साठ खंड असतील. एकत्र नाटकांचे सात-आठ घेतले. 'स्ट्रॅटफोर्ड शेक्सपिअर' असा सचित्र शेक्सपिअर मी मध्ये विकत घेतला. त्याला वाळवी लागली होती पण छान बाईंड करून घेतला. त्याचीच नवी आवृत्ती विश्राम गुप्ते या मित्राने मागितली. त्यांचं म्हणणं असं होतं की एकदा ते बंगलोरला गेले होते तेव्हा ती आवृत्ती तिथे विकायला होती आणि त्यांना ती विकत घेता आली नाही, तत्परतेने मी नवीन आवृत्ती विकत घेऊन त्यांना दिली तेव्हा त्यांना खूपच आनंद झाला. अशाप्रकारे शेक्सपिअर हा जमवण्याचा, एक ग्रंथसंग्रहाक म्हणून शेक्सपिअर जमवण्याचा भाग होताच, पण शेक्सपिअर समजून घेणे हा त्याचा पुढचा टप्पा होता. त्यामुळे कधी मराठी अनुवाद बाजूला ठेवून शेक्सपिअर वाचायचा, कधी वेगवेगळ्या शेक्सपिअरच्या सुट्या प्रती, नाटकं वाचायची असं चालू होतं, आणि त्यातच एक दिवस 'आर्देन' (arden) शेक्सपिअर या अफलातून पुस्तकाची गाठ पडली.

'क्रेम्ब्रिज' शेक्सपिअर होता, 'ऑक्सफर्ड'चा शेक्सपिअर आहे. पेंग्विननेही शेक्सपिअर काढलेला आहे. पण 'आर्देन शेक्सपिअर' हे वेगळंच प्रकरण होतं. १९५० च्या सुमारास त्यांनी शेक्सपिअरची सगळी नाटकं संपादित करायला वेगवेगळ्या संपादकांकडे दिली आणि हेरॉल्ड जॅकिन्क्स या अत्यंत विद्वान मातब्बर संपादकाने हॅम्लेट संपादित करायला घेतला. १९००पासूनच हे काम सुरू होते. १९८२ ला म्हणजे २८ वर्ष काम करून जॅकिन्क्स यांनी 'आर्देन'ची ही प्रत सिद्ध केली. तोपर्यंत गडबड अशी होती की, शेक्सपिअरचा १६०३चा पहिला 'कोर्तो' म्हणजे ज्याच्यात शेक्सपिअरची काही नाटकं प्रसिद्ध झाली ती, दुसरा 'कोर्तो' जो

अधिकृत मानला जातो, ज्यात नाटकांची अधिकृत संहिता सापडते ती, आणि 'फर्स्ट फोलियो' ज्याच्यात शेक्सपियरची संग्रहित नाटकं निघायला लागली ती, अशा जवळपास तीन वेगवेगळ्या संचातून शेक्सपियरला काय म्हणायचं होतं ते शोधून काढण्याचं कठीण आव्हान सगळ्याच संपादकांपुढे असतं त्याप्रमाणे ते जॅकिन्क्स यांच्या पुढेही होतं. हे आव्हान त्याने कसं स्वीकारलं हे हळूहळू पाहू. त्यासाठी आधी ज्ञानेश्वरीपासून शेक्सपियरच्या अधिकृत संपादनात काय अडचणी येतात ते पाहू.

पहिली अडचण अशी असते की, ज्ञानेश्वरी काय किंवा शेक्सपियर काय हे जे चारशे किंवा सातशे वर्षांपूर्वीचे ग्रंथ आहेत, त्याची अनेक वेगवेगळी टेक्स्ट उपलब्ध असतात, त्याच्यातून ज्ञानेश्वरांना काय म्हणायचं होतं शेक्सपियरला काय म्हणायचं होतं, किंवा तुकारामांना काय म्हणायचं होतं हे शोधून काढायचं असेल तर त्या भाषेचा अभ्यास करायला हवा. जसं जॅकिन्क्स यांनी शेक्सपियरचं अधिकृत पद सिद्ध करताना असं म्हटलं की, शेक्सपियरची भाषा लिहायची पद्धत, त्याची कॉमा द्यायची पद्धत, स्वल्पविराम, उद्गार चिन्ह, शब्द तोडायचे, त्याच्या स्पेलिंगमधल्या चुका हे सारं लक्षात घेत त्यांनी कोणता शब्द शेक्सपियरचा आणि कोणता शब्द शेक्सपियरने लिहिलेला नव्हता हे केलं.

उदाहरणार्थ, अगदी आजपर्यंत हॅम्लेटच्या सगळ्या नाटकांत - 'थिस टू टू सॉलिड फ्लेश विल मेल्ट' असं हॅम्लेटचं पाहिलं स्वागत आढळतं. खरं तर हे 'टू टू सॉलिड' नसून (सलाईड) आहे असं जॅकिन्क्स यांनी सिद्ध केलं. किंवा हॅम्लेटच्या शेवटच्या भागात - 'ओह-ओह-ओह-ओह' असं तो चार वेळा म्हणतो, ही नटाने केलेली ऍडिशन आहे असं जॅकिन्क्स यांचं म्हणणं आहे. स्वतः शेक्सपियर नट होता आणि हॅम्लेटच्या एका नाटकात त्याने भुताचं काम केलं होतं असं मानलं जातं. बरं अजून एक आव्हान जॅकिन्क्स यांच्या पुढे होतं ते म्हणजे हॅम्लेटचा काळ ठरवायचा, नेमका काळ ठरवायचा आणि हॅम्लेटचं मूळ कुठे आहे ते शोधायचं. ऋषीचं कूळ आणि नदीचं मूळ शोधू नये असं म्हणतात. हॅम्लेटबद्दल अभ्यासकांचं असं म्हणणं होतं की हॅम्लेट हे त्या काळात प्रसिद्ध असलेल्या हॅम्लेट नावाच्या एका नाटकावरून घेतलेलं असणार. त्याला 'यू आर हॅम्लेट' असं म्हटलं जातं. शिवाय 'अँटोनिअस प्रोग्रेस' नावाचं एक नाटक होतं त्याचा प्लॉटही हॅम्लेटशी संबंधित होता.

खरं तर बाराव्या शतकातल्या 'कोरसो' नावाच्या लेखकाने लिहिलेल्या काही कथांमधील एक कथा राजपुत्राने आपल्या वडिलांच्या खूनाचा घेतलेला सूड अशी होती. या कथा लॅटिनमध्ये होत्या आणि त्या फ्रेंच भाषेत अनुवादित झाल्या. शेक्सपियरने फ्रेंचमध्ये ही कथा वाचली असावी असा एक अंदाज हॅम्लेटच्या संपादक प्रस्तावनेत व्यक्त केलेला आहे. तर 'अँटोनिअस प्रोग्रेस' असेल किंवा 'यू आर हॅम्लेट' असेल किंवा 'हॅम्लेट'ची कथा असेल, या तिघांपैकी अधिकृत कथा कोणती ती शोधण्याचं एक आव्हान लेखकांपुढे होतं. शेक्सपियरची अनेक चरित्रे अस्तित्वात आहेत पण तरीही शेक्सपियरबद्दल कोणती माहिती खरी कोणती

खोटी हे ठरवणं खूप कठीण जातं.

शेक्सपियर हा नट होता, काही काळ तो अगदी घोडे चारण्याचेही काम करायचा, त्याचे वडील चामडं कमावण्याचा उद्योग करायचे इत्यादी गोष्टी चरित्रात माहीत आहे. शेक्सपियरचं थडगंही सापडतं, पण फ्रांसिस बेकनपासून ते अमुक-अमुक ड्यूक पर्यंत अनेकांनी 'शेक्सपियर' या नावाने लेखन केलं असा एक वेगवेगळ्या काळात प्रवाद आढळतो. त्यामुळे शेक्सपियर नावाचा कोण? शेक्सपियरने आपल्या मुलींना शाळेत घातलं नाही. उलट प्रत्यक्षात शेक्सपियरची नाटकं पहिली तर त्यातल्या त्याच्या अभिनेत्री, त्याच्या नायिका या खूप स्ट्रॉंग आढळतात. त्यामुळेच विल्यम शेक्सपियर या नावाने ज्याचं थडगं आढळतं तो माणूस हाच शेक्सपियर होता का? याबद्दल गोंधळ आहे. शेक्सपियर नट म्हणून काम करत असे आणि सुरवातीला तो बराच कर्जबाजारी झाला होता, नंतर हळूहळू त्याला यश मिळालं आणि ग्लोब थिएटर नावाचं थिएटर त्याने बांधलं ज्याच्यात शेक्सपियरची नाटकं सादर व्हायची. वडिलांचा आणि मुलाचा मृत्यू त्याने 'हॅम्लेट' लिहिले तेव्हा झाला होता. त्याच्या मुलाचे नाव 'आम्लेट' होते आणि त्याला अकाली मरण आले.

शेक्सपियरच्या नाटकांपेक्षाही सॉनेट्स अतिशय लोकप्रिय होती आणि एका टीकाकाराने असं म्हटलंय की शेक्सपियर बिअर पिताना रडायचा, त्याचे अश्रू बिअरमध्ये मिसळायचे याचं कारण, त्याला वाईट वाटायचं की आपण पैशासाठी मॅनेजरांच्या मागणी नुसार ही नाटकं लिहितो, त्यापेक्षा आपण सॉनेट्सच लिहायला हवी. शेक्सपियरवरची ही एक टीका. आणखी एक टीका अशी आहे की, पिसं लावून गरुड होऊ पाहणारा एक कावळा अशी.

शेक्सपियरचे समकालीन म्हणून जॉन्सन किंवा मोर्ले असे नाटककार होते. Duches of malfi सारखी त्यांची नाटकं गाजत होती, पण शेक्सपियरइतकी बहुप्रसवता कोणालाच नव्हती. शेक्सपियरने ३८ नाटकं लिहिली, शिवाय 'को -रिटन' म्हणजे कोणा बरोबर तरी साहाय्याने लिहिलेली तीन नाटकं अजून उपलब्ध आहेत. साहजिकच शेक्सपियरचं चरित्र शोधणं हा एक चरित्रकारांसाठी मोठा उद्योग आहे. विविध प्रकारे शेक्सपियरचा शोध घेतला जातो, एक म्हणजे त्याच्या समकालीनांनी लिहिलेली कमेंट्स किंवा डायन्या किंवा नंतरच्या कथा-कादंबऱ्यांत त्याचे आलेले उल्लेख. उदाहरणार्थ ईस्ट इंडिया कंपनीचं एक जहाज सतराव्या शतकात कुठेतरी रुतून बसलं आणि कंटाळा घालवण्यासाठी त्यांनी हॅम्लेट सादर केला. हॅम्लेटच्या प्रयोगाची ही एक अधिकृत माहिती.

शिवाय १६०३ चा जो कोर्तो आहे, 'फर्स्ट कोर्तो' ज्याला म्हटलं जातं ज्याला बॅड कोर्तो म्हटलं जातं, त्यातली नाटकं अधिकृत नाहीत पण त्याच्यात लिहिलेलं आहे की, 'हॅम्लेट'चा प्रयोग १६०३ साली झाला. आता हा जो हॅम्लेट आहे तो जवळपास आजच्या हॅम्लेटच्या २० टक्केच आहे. म्हणजे जर हॅम्लेटमध्ये दहा हजार शब्द असतील तर ह्याच्यात केवळ १९०० शब्द आहेत. असा एक पंचमांश हॅम्लेट कसा काय सिद्ध झाला, त्याच एक कारण

असं सांगता येतं की, त्या काळात शेक्सपिअरने नाटक लिहिलं असावं त्याची संहिता उपलब्ध नसेल, पण हॅम्लेटचा प्रयोग पाहून कोणीतरी तो उतरवून काढला. ह्याला बूट लेगिंग किंवा आजच्या काळात ज्याला पायरसी म्हणतो तशी ती होती. थोडक्या पैशांसाठी कोणीतरी हे काम केलं होतं आणि नंतर ही पुस्तकं छापून विकली.

लक्षात घ्या, हा जवळपास चारशे वर्षांपूर्वीचा काळ आहे. तर अधिकृत शेक्सपिअरची संहिता मिळवण्यात असलेल्या अडचणींमध्ये ही एक आहे. शेक्सपिअरच्या जोनाथन बेटने लिहिलेल्या चरित्रात एक उल्लेख विलक्षण आहे. त्याने शेक्सपिअरने काय काय वाचलं असावं, याचा धांडोळा घेतलाय. त्यात त्याने म्हटलंय की शेक्सपिअरचा जो प्रकाशक होता, त्याने इतर प्रसिद्ध केलेली पुस्तके शेक्सपिअरला फुकट वाचायला मिळत. ह्याच्यात प्लूटार्कचं 'हिस्ट्री ऑफ रोमन' हे पुस्तक होतं आणि त्यामुळे प्लूटार्कने ज्या ऐतिहासिक कहाण्या लिहिल्या मग 'ज्युलिएट सीझर' असतील 'अँटेनी क्लिओपात्रा' असतील त्यावर आधारित नाटकं शेक्सपिअरने लिहिली. इंग्लंडचा इतिहास यावर आधारित हेन्री, रिचर्ड वन, रिचर्ड टू, हेन्री द फोर्थ वगैरे नाटकंही शेक्सपिअरने लिहिली. पण शेक्सपिअरची खरी कमाल आहे ती ट्रॅजेडीज. 'किंग लियर' असेल 'मॅकबेथ' असेल 'हॅम्लेट' असेल किंवा 'अँथोन्डो' असेल, ही नाटकं लोकांना आवडायला लागली. अगदी रशिया किंवा जर्मनीमधेही नाटकांचे प्रयोग सतराव्या शतकात होत असत असा उल्लेख हॅम्लेटच्या प्रस्तावनेत आढळतो. इसाई बर्लिन, जो रशियावरचा ऑथोरिटी होता त्याने असं म्हटलंय की, रशियन भाषेत लोकांना शेक्सपिअर वाचायला आवडे, बघायला आवडे याचं कारण शेक्सपिअरच्या नाटकात खूप अॅक्शनही असे. 'रोमिओ अँड ज्युलिएट' किंवा 'हॅम्लेट'मध्ये तलवारबाजीही होती, 'कॉमेडी ऑफ एर्स'मध्ये विनोदी हालचाली होत्या. आज शेक्सपिअरची नाटकं जर पाहिली तर ती अडीच-तीन तास चालतात. साहजिकच अनेकदा त्यात काटछाट केली जाते. या संपादनामध्ये खूपदा अॅक्शन हरवते. अगदी अलीकडंच उदाहरण म्हणजे 'मच हर्ड अबाऊट नर्थिंग'. अव्हेंजरसारख्या लोकप्रिय सिनेमा बनवणाऱ्या, ज्या सिनेमाने जगात चौथ्या क्रमांकाचा धंदा केलाय असा सिनेमा बनवणाऱ्या दिग्दर्शकालाही 'मच हर्ड अबाऊट नर्थिंग' बनवावासा वाटला, आणि बारा दिवसात त्याने शेक्सपिअरच शूटिंग संपवलं. यात शेक्सपिअरचे सगळे नट आधुनिक वेशात आणि वाईन पिताना कॉकटेल पार्टीत दिसतात पण भाषा मात्र जुनीच आहे. शेक्सपिअरची ही एक कमाल आहे की सर्व काळात तो लोकांना आव्हान देतो. 'बाज लूथरमॅन'सारख्या दिग्दर्शकानेही 'रोमिओ अँड ज्युलिएट' आधुनिक गॅंग्स्टरच्या पार्श्वभूमीवर बनवला. तर ही आहे शेक्सपिअरची आणखी एक गंमत!

शेक्सपिअरचे हे आव्हान पेलणारे विसाव्या शतकातले तीन मोठे नट होऊन गेले. राल्फ रिचर्ड्सन, जॉन गिलगूड आणि लॉरेन्स ऑलिविया. यातील लॉरेन्स ऑलिवियाने चाळीसाव्या दशकात शेक्सपिअरवर ब्लॅक अँड व्हाईट सिनेमा बनवला. ज्याच्यामध्ये

व्हाईस ओव्हरचा वापर केलेला आहे. हॅम्लेटचे प्रसिद्ध 'टु बी ऑर नॉट टु बी' हे स्वगत अतिशय संयतपणे त्याने सादर केलेले आहे. ब्लॅक अँड व्हाईट सिनेमात क्लोजअपचा वापर, सावल्यांचा वापर किंवा युद्धाचे प्रसंग हे त्याने जबरदस्त दाखवले. कोजनासीनसारख्या दिग्दर्शकाने किंग लियर सादर करताना, लियर आपल्या बरोबर शंभर सैनिकांचा तांडा घेऊन जातो तेव्हा डुकरं, मांजरं, कोल्हे, कुत्री असा समूह दाखवलेला आहे. त्यातून नंतर एकट्या राहिलेल्या आणि वादळात मन विस्कटलेल्या 'किंग लियर'चा एकाकीपणा आपल्याला अधिक भिडतो. त्यानेच हॅम्लेट करताना समुद्राचा आवाज आणि रशियन लँड्सस्केपचा प्रभावी वापर केलाय शिवाय 'शोकोस्टकोविच'चे संगीत हाही त्याचा प्रभावी भाग होता. कोझी सीन असेल 'पीटर ब्रूक' असेल किंवा स्वतः 'जॉन गिलगूड'सारखा दिग्दर्शक असेल अनेकांनी शेक्सपिअर विसाव्या शतकात लोकप्रिय केला आणि पोहोचवला, पण तरीही शेक्सपिअर दशांगुळे उरतोच तो त्याच्या भाषेमुळे प्लॉट्समुळे. शेक्सपिअरबद्दल भालचंद्र नेमाडे म्हणाले होते, 'इंग्रजांनी जगावर राज्य केलं म्हणून शेक्सपिअर सर्वत्र पोहोचला.'

हे वाक्य काही प्रमाणात खरंही असेल, पण आगरकरांसारख्या माणसाला अगदी एकोणिसाव्या शतकात शेक्सपिअर अनुवादित करावासा वाटतो आणि अगदी आता अव्हेंजर बनवणाऱ्या दिग्दर्शकाला शेक्सपिअर सादर करावासा वाटतो हे शेक्सपिअरच्या आकर्षणाबद्दल बरंच काही सांगून जातं.

– शशिकांत सावंत

भ्रमणध्वनी : ९८२१७८५६१८

shashibooks@gmail.com

नवीन पत्ता

॥ गंधर्वा ॥ ❀ ॥

१०१, १/बी विंग 'द नेस्ट'
(इमारतीच्या पाठीमागचा मधला दरवाजा)

पिंपळेश्वर सोसायटी,
मनोरमा नगर मार्ग,
स्टार सिटी सिनेमासमोर,

माहीम ४०० ०१६

वेळ : सकाळी १२ ते सायं. ६

महाराष्ट्रात प्रादेशिक चित्रपट रुजावा-पोचावा म्हणून
‘प्रभात चित्र मंडळा’ने चित्रभारती महोत्सवाचा प्रारंभ केला.
चित्रपटसंस्कृतीच्या प्रसारातील हे एक ठाम पाऊल आहे...

फिल्म सोसायटी चळवळीने आरंभापासूनच प्रेक्षकांना जागतिक चित्रपट दाखवणं हे प्रमुख कार्य मानलं. हिंदी व हॉलिवूडचा सिनेमा भारतात नेहमीच सहजपणे उपलब्ध होता. भाषिक प्रदेशानुसार त्या त्या ठिकाणचा सिनेमा दाखवणं, त्यावर चर्चा घडवून आणणं आणि प्रादेशिक कलावंतांना त्यात सहभागी करून घेणं, हे काम देखील फिल्म सोसायटीच्या नियमितपणे केलं. ‘प्रभात चित्र मंडळा’ने मुंबईच्या, विशेष करून मराठी चित्रपट रसिकांपर्यंत जागतिक स्तरावर नावाजलेल्या दिग्दर्शकांचे चित्रपट ‘फेडरेशन ऑफ फिल्म सोसायटीज ऑफ इंडिया’च्या सहकार्याने पोहचवले. चित्रपटसंस्कृतीच्या या प्रसारात भारतातील इतर प्रदेशात निर्माण होणारा प्रादेशिक चित्रपट मात्र दुर्लक्षितच राहिला. फिल्म फेस्टिवल मधील इंडियन पॅनोरमा व दूरदर्शनवर दोन दशकांपूर्वी प्रसारित होणारे पुरस्कारविजेते प्रादेशिक चित्रपट अभावानेच प्रेक्षकांपर्यंत पोहचत होते. सत्यजित राय, अदूर गोपाल कृष्णन या मोजक्या दिग्दर्शकांचे चित्रपट फिल्म सोसायटीच्या सदस्यांना परिचयाचे होते. या पार्श्वभूमीवर भारतीय चित्रपटसृष्टीला शंभर वर्षे झाल्याचे निमित्त साधून ‘प्रभात चित्र मंडळा’ने चित्रभारती हा भारतीय चित्रपटांचा विशेष महोत्सव आयोजित करण्याचं ठरवलं.

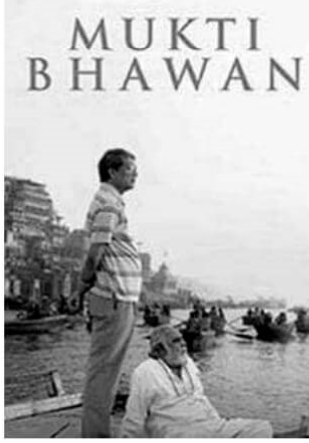
डाऊनलोडिंगमुळे उपलब्ध होणारे चित्रपट आणि मुंबईतील वेळ व प्रवास यांचं अवघड झालेलं गणित, यामुळे फिल्म सोसायटीच्या शोमध्ये येऊन जागतिक चित्रपट पाहण्याचं आकर्षण ओसरलंय, ही वस्तुस्थिती आता मान्य करायला हवी. गेल्या दहा-बारा वर्षांत मराठीच्या बरोबरीनेच आसाम, केरळ, बंगाल, तामिळनाडू येथेही सधन सिनेमा निर्माण होऊ लागलाय. मराठी चित्रपटसृष्टीत ज्याप्रमाणे प्रशिक्षित दिग्दर्शक जोमाने पुढे आलेत तसेच दिग्दर्शक इतर प्रदेशात देखील कार्यरत झाले आहेत. भारतातील सर्व राज्यांमध्ये हिंदीपेक्षा चांगल्या आशयाचे चित्रपट निर्माण होताहेत. अशा चित्रपटांना इतर भारतीय प्रदेशांमध्ये प्रदर्शनासाठी व्यासपीठच निर्माण झालेलं नाही. त्यामुळेच जागतिक चित्रपट आणि ऑस्कर मिळवणारे हॉलिवूडपट उत्सुकतेने पाहणारा प्रेक्षक त्याच दर्जाच्या भारतीय चित्रपटांपासून मात्र दूर राहिला आहे. या चित्रपटांपैकी ज्यांचा राष्ट्रीय स्तरावर सन्मान होतो, इंडियन पॅनोरमामध्ये ज्यांना समाविष्ट केलं जातं अशा काही प्रादेशिक चित्रपटांचा महोत्सव राष्ट्रीय पुरस्कार जाहीर झाल्यावर

लगेच आयोजित करावा या उद्देशाने मे महिन्याचा दुसरा-तिसरा आठवडा ‘चित्रभारती’साठी निश्चित केला. याच कालावधीत महाराष्ट्र राज्यातर्फे चित्रपट पुरस्काराचं सुद्धा वितरण होत असल्यामुळे राष्ट्रीय व राज्य पातळीवर पुरस्कार मिळवणाऱ्या कलावंत, तंत्रज्ञांचा ‘प्रभात चित्र मंडळा’तर्फे सन्मान करण्याची संधी आपोआपच मिळाली. याप्रकारचा चित्रपट महोत्सव प्रभातचे सदस्य आणि इतर रसिकांसाठी करायचा तर त्यासाठी आर्थिक सहाय्य उभं करणं हे फार महत्त्वाचं काम होतं. पहिल्या वर्षी काही कार्यकर्त्यांच्या मदतीने प्रायोजक मिळाल्यामुळे पहिला ‘चित्रभारती’ पु. ल. देशपांडे अकादमीच्या मिनी थिएटर मध्ये दिमाखदारपणे आयोजित करता आला. त्यानंतर मात्र या महोत्सवाला प्रायोजक मिळाले नाहीत. प्रायोजकांना अपेक्षित असणारी गर्दी व कन्टेट या महोत्सवात नाही हे यामागचं प्रमुख कारण!

रत्नाकर मतकरींनी दिग्दर्शित केलेल्या राष्ट्रीय पुरस्कार विजेत्या ‘इन्व्हेस्टमेंट’ने चित्रभारतीचं उद्घाटन झालं. पहिल्या ‘चित्रभारती’ – मध्ये संहिता (सुमित्रा भावे, सुनिल सुखथनकर), लेसन्स इन फरगेटिंग (उन्नी विजयन), धग (शिवाजी लोटणपाटील) हे राष्ट्रीय पुरस्कार विजेते चित्रपट आणि इथरा मात्रण (मल्याळम), हाऊसफुल (बंगाली), आभास (हिंदी) या चित्रपटांचं प्रदर्शनही झालं. शिवेन्द्र सिंग डुंगरपूरांचा ‘सेल्युलॉईड मॅन’ हा माहितीपट आणि ‘कातळ’ (विक्रांत पवार) हा लघुपटदेखील दाखवला.

‘चित्रभारती’मध्ये मुख्य चित्रपटाच्या बरोबरीने भारतीय चित्रपटसृष्टीत योगदान देणाऱ्या कलावंतांच्या आयुष्याचा वेध घेणारे माहितीपट देखील समाविष्ट केले जातात. भारतातील होतकरू दिग्दर्शकांना प्रोत्साहन देण्यासाठी लघुपट स्पर्धाही घेतली जाते. विजेत्यांना ‘शांतश्री फाऊंडेशन’तर्फे रोख रकमेचे पुरस्कार देखील दिले जातात. पहिल्या वर्षी बिनू उल्हननच्या ‘ओन्नू वेथथम रंडू नेरम’ व मंगेश सातपुतेच्या ‘मुंबई एरर’ या लघुपटांना अनुक्रमे पहिल्या व दुसऱ्या क्रमांकाचं पारितोषिक मिळालं.

पहिल्या ‘चित्रभारती’ला मिळालेल्या उत्स्फूर्त प्रतिसादामुळे हा उपक्रम प्रभातच्या सदस्यांसाठी दरवर्षी आयोजित करायचा हे आम्ही नक्की केलं. सदस्यांची अभिरुची लक्षात घेऊन केलेलं प्रोग्रॅमिंग व त्याची योग्य वेळ यामुळे प्रेक्षकांमध्ये ‘चित्रभारती’ची उत्सुकता निर्माण झाली.

पु. ल. देशपांडे महाराष्ट्र कला अकादमी, चव्हाण सेंटर आणि दादर माटुंगा सांस्कृतिक केंद्र या संस्थांचे सहाय्य पहिल्या तीन वर्षात मिळालं त्यामुळे मुंबईत 'चित्रभारती' रुजायला मदत झाली. चौथ्या वर्षी यशोधरा काटकर यांनी माटुंग्याच्या वेलिंगकर इन्स्टिट्यूटच्या सभागृहात 'चित्रभारती'चं आयोजन का करत नाहीस?' अशी विचारणा केली. मॅडमनी दिलेल्या ऑफरमुळे 'आंधळा मागतो एक डोळा आणि देव देतो दोन!' अशी अवस्था झाली. वेलिंगकरचे संचालक डॉ. उदय साळुंखे व त्यांची सगळी टीम चित्रभारती यशस्वी करण्यासाठी उभी राहिली. 'चित्रभारती'ला उपस्थिती लावणाऱ्या पुरस्कारविजेत्या सेलिब्रिटींचं स्वागत करण्यापासून सभागृहातील तांत्रिक व्यवस्थेपर्यंत, सर्व कामांत वेलिंगकर इन्स्टिट्यूटची मंडळी प्रभात चित्र मंडळाबरोबर आली.

पाचव्या वर्षी कलाकारांनी स्थापन केलेल्या 'ठाणे आर्ट गिल्ड' या संस्थेच्या सहकार्यामुळे 'चित्रभारती' मुंबई बरोबर ठाण्यातही आयोजित करण्याची संधी मिळाली. 'ठाणे आर्ट गिल्ड'च्या रवी जाधव, मंगेश देसाई, उदय सबनीस, विजू माने, संपदा जोगळेकर यांच्या सक्रिय सहभागामुळे 'चित्रभारती'ला अधिक झळाळी आली.

गेल्या दशकाच्या काळात मराठी चित्रपटांना मिळणाऱ्या राष्ट्रीय पुरस्कारात लक्षणीय वाढ झाली आहे. हे आशयसंपन्न चित्रपट निर्माण करण्यासाठी मेहनत घेणाऱ्या कलावंतांचा यथायोग्य सन्मान करण्याचं काम 'प्रभात चित्र मंडळा'ला 'चित्रभारती'मुळे मिळालं. 'धग', 'यलो', 'एक हजाराची नोट', 'एक अलबेला', 'लेथ जोशी', 'कासव' या कलाकृतींचं प्रदर्शन 'चित्रभारती'त केलं, पण केवळ मराठीच नव्हे तर 'शिप ऑफ थिसिस', 'मुक्ती भवन' हे हिंदी आणि 'हेड हंटर', 'हंदूक', 'क्रांतिधारा', 'अदोम्य' यासारख्या

आसाम, ओरिसा, अरुणाचल या राज्यांमध्ये निर्माण झालेल्या चित्रपटांमुळे खऱ्या अर्थाने 'चित्रभारती'मध्ये वैविध्य आलं. या निमित्ताने 'जयचेंग जय दोजुतीया', 'सज्जन बाबू', 'हिमांशु खतुआ', 'निलंजन दत्ता', 'शुभाशिष' या दिग्दर्शकांच्या कामाची ओळख प्रेक्षकांना झाली. या दिग्दर्शकांमध्ये विशेष उल्लेख करायला हवा तो डॉ. बिजू यांचा! केरळमध्ये विविध आशयाचे कलात्मक चित्रपट बनवणाऱ्या व सातत्याने राष्ट्रीय पुरस्कार मिळवणाऱ्या चित्रपटांचे हे दिग्दर्शक! चित्रभारतीसाठी त्यांनी दिग्दर्शित केलेले चित्रपट ते आनंदाने उपलब्ध करून देतात. 'कलर ऑफ स्काय', 'व्हेन वूड ब्लूम्स', 'बर्ड्स विथ लार्ज विंग' हे त्यांचे चित्रपट 'चित्रभारती'मध्ये सर्वाधिक नावाजले गेले. भारतीय दिग्दर्शकांच्या कलाकृतींना मराठी प्रदेशात व्यासपीठ देण्याचं चित्रभारतीचं श्रेय अमूल्य आहे.

गेल्या काही वर्षात मराठी लघुपट देखील सातत्याने राष्ट्रीय पुरस्कार मिळवत आहेत. 'कातळ' (विक्रान्त पवार), 'आबा ऐकताय ना?' (आदित्य जांभळे), 'पायवाट' (मिथुनचंद्र), 'औषध' (अमोल देशमुख) या लघुपटांचं प्रदर्शनदेखील 'चित्रभारती'ने केलेयं.

यावर्षी पुन्हा भारतीय चित्रपटांवर प्रेम करणाऱ्या प्रेक्षकांसाठी चित्रभारती ठाणे व मुंबईत सज्ज झाला आहे. 'कच्चा लिंबू', 'टेक ऑफ'सारखे राष्ट्रीय पुरस्कार विजेते चित्रपट यात पहायला मिळणार आहेत. प्रभात चित्र मंडळाच्या या उपक्रमाला नेहमीप्रमाणे प्रेक्षक प्रतिसाद देतील, ही आशा आहेच!

– संतोष पाठारे

भ्रमणध्वनी : ९८२०३७४०९३

santosh_pathare1@yahoo.co.in

फलटण येथील 'कमला निंबकर भवन' ही प्रयोगशील मराठी शाळा! या शाळेत इंग्रजी शिकवणाऱ्या मधुरा राजवंशी यांनी मुलांसोबत गोष्टी रचण्याचा प्रवास केला आणि त्यातून मुलांनी रचलेली गोष्टीची पुस्तकं आकाराला आली. असे सृजनशील उपक्रम कोणतीही भाषा आत्मसात करण्याच्या दृष्टीने महत्त्वाचे ठरतात.

स्वरूपने मुंगीच्या प्रवासाची इंग्रजी गोष्ट बनवून आणली होती. एक छोटी मुंगी तिच्या घरून तिच्या मैत्रिणीला म्हणजे मोठ्या मुंगीला भेटायला निघाली आहे. वाटेत तिला दुधाची नदी लागते. आता ती कशी पार करायची? ती विचार करते.

“दुधाची नदी का बरं?” मी विचारले.

“असंच.” स्वरूप.

“मुंगीला नदी वाटते म्हणजे थोडंच दूध असणार.”

“हां, मांजराच्या भांड्यामधून सांडलेलं दूध दाखवतो.”

“बेष्ट! आणि काय काय दाखवता येईल?”

“पाईप म्हणजे मुंगीसाठी बोगदा... आणि टेबल म्हणजे डोंगर.”

“टेबलवर चढेल कशाला? त्याच्या खालूनच जाईल की!”

स्वरूपने जीभ चावली. “मग भिंत घेतो.”

स्वरूपची गोष्ट आकार घेत होती. त्याच्या डोळ्यात चमक होती. आणि माझ्याही, कारण अशा आणखी २८ गोष्टी तयार होण्याच्या मार्गावर होत्या.

***

विविध प्रकारचे लेखन करता येणे हे कोणत्याही भाषा शिक्षणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट. इंग्रजी विषयांतर्गत ‘Story writing’ म्हणून जे काही असते ते खरे कथालेखन नाहीच असे माझे मत आहे. कुठल्यातरी गोष्टीचे मुद्दे दिलेले असतात आणि त्या मुद्द्यांची वाक्ये बनवायची म्हणजे झाली स्टोरी. गोष्ट मनातून नको का यायला? तेव्हा सहावीच्या वर्गात स्टोरी रायटिंग घेताना गोष्ट संपूर्णपणे त्यांची स्वतःची असली पाहिजे हे मी मुलांना आधीच स्पष्ट केले.

त्यावेळी travel किंवा प्रवास ही थीम चालू होती. ‘कमला निंबकर बालभवन’ शाळेत आम्ही पाठ्यपुस्तकाला थोडेसे बाजूला ठेऊन थीमवर, संकल्पनेवर आधारित पाठ घेतो. म्हणजे एखादा विषय घेऊन तीन-चार आठवडे त्याच विषयावर काम करायचे. प्रवास विषयांतर्गत प्रवास म्हणजे काय, प्रवासाबद्दल काय आवडते, काय नाही आणि का याबद्दल वर्गचर्चा, चित्रे काढणे आणि लेखन, नवे शब्द शिकणे, प्रवासाशी संबंधित क्रियापदे उदा. Start,

reach, arrive, stay, pass through इत्यादी शिकणे, या शब्दांची शब्दकोडी गटात बनवून दुसऱ्या गटांना सोडवायला देणे इत्यादी उपक्रम सुरू असतात. यामुळे मुलांचे शिकणे नुसते हवेत न होता विशिष्ट संदर्भाला धरून होते. थीम सुरू असताना शक्यतो मुलांना त्यांना कोणत्या प्रकारचे लेखन करायचे आहे हे निवडण्याची मुभा असते. वर्षभरात वर्गासाठी नियोजन केलेल्या सर्व प्रकारांचे लेखन पूर्ण होते आहे ना, एवढे मात्र मी पाहते.

Travel थीमसाठी गोष्टी लिहायच्या असे बहुमताने ठरले. गोष्ट म्हणजे काय? गोष्टीचा आराखडा (Story structure) इत्यादी बाबी मुलांनी पाचवीमध्ये अभ्यासल्या होत्याच. त्याची वर्गात थोडी उजळणी झाली. गोष्टीला सुरुवात, मध्य, शेवट असतो हे ठीक पण मुख्य म्हणजे गोष्टीत एखादी समस्या असते, ती शेवटी सुटते आणि ती सोडवण्यासाठी काय काय केले हे सांगत गोष्ट फुलवलेली असते - असे चर्चेतून आले. मुलांनी त्यांनी वाचलेल्या अनेक गोष्टींबद्दल विचार करून हे पडताळून पाहिले.

गोष्टीत ‘प्रवास’ असणे अनिवार्य होते. मुलांनी वर्गात थोडा विचार करून पहिला आराखडा घरून लिहून आणला. काहीना काहीच सुचलेले नव्हते. त्यांना जरा स्टार्टअप मिळावा म्हणून इतरांना त्यांच्या कल्पना वर्गात मांडायला सांगितल्या. मुलांच्या सुरुवातीच्या कल्पना ऐकून खरे तर मी जरा हिरमुसलेच. त्यांत काहीच नावीन्य नव्हते. बहुतेकांच्या गोष्टींमधील पात्रे जंगलातून प्रवास करत होती आणि मग रस्ता चुकला, गाडी बंद पडली, वाघ आला वगैरे वगैरे. नॉट डन! मग काय-काय प्रकारचे प्रवास असू शकतात आणि कुठे-कुठे याबद्दल जरा गप्पा झाल्या. (या टप्प्यावर मुलांना ग्रंथालयातील ‘प्रवास’ विषयाची पुस्तके पाहायला पण नेता येईल.) प्रवास जंगलातच हवा असे नाही, वाळवंटातही होऊ शकतो, पृथ्वीवरच नाहीतर आकाशात, अवकाशातही होऊ शकतो. माणसांचाच नाही, तर प्राण्या-पक्ष्यांचा, किडा-मुंगीचा, भूत-हडळींचा, परग्रहवासीयांचाही असू शकतो, पात्रांची नावेही राजू-मीनापेक्षा वेगळी असू शकतात, असे सगळे लोणी मेंदू घुसळून बाहेर आले. नव्या कल्पना गोष्टींमध्ये आणण्याचे आव्हान मुलांनी स्वीकारले.

***

वर्गात काय-काय चालू आहे हे मंजूताईशी (प्रगत शिक्षण संस्थेच्या संचालिका डॉ. मंजिरी निंबकर) बोलताना त्यांनी सुचवले की या गोष्टी मुलांना पुस्तकरूपात बनवायला सांगाव्यात, छोट्या मुलांची पुस्तके असतात तशी- एकेका पानावर मोठे चित्र आणि थोड्याशा ओळी. मुलांसाठी तर ही अतिशय सृजनात्मक प्रक्रिया असेलच शिवाय इतर वर्गासाठी ही सोप्या भाषेतील पुस्तके साधन म्हणूनही वापरता येतील.

सातवी आणि आठवीच्या मुलांकडून मी यापूर्वी गोष्टींची पुस्तके गटात बनवून घेतली होती. त्याची एक वेगळी गंमत आणि गरजही असते. गोष्टीवर विचार आणि मुख्य म्हणजे एकमत होणे, लिखाण, चित्रे या जबाबदाऱ्या वाटून घेणे, एकमेकांच्या संगनमताने पुस्तक वेळेत पूर्ण करणे अशी महत्त्वाची उद्दिष्टे त्यातून साधली जातात, पण स्वतंत्रपणे आपले पुस्तक बनवणेही तितकेच महत्त्वाचे आहे. सृजनशीलतेचा कस लागतो तिथे.

आता केवळ गोष्ट बनवायची नसून पुस्तक बनवायचे होते. त्यामुळे गोष्टीची पानांमध्ये विभागणी, किती चित्रे काढायची, चित्रे किती मोठी असावीत असा सगळा विचार करायचा होता. “आपण पुढच्या महिन्यात ग्रंथालयाला २९ नवी पुस्तके भेट देणार आहोत!” हे ऐकून मुलांच्या कामाला जोम आला.

‘What Do Authors Do?’ हे आयलीन ख्रिस्टेलो (Eileen Christelow) या लेखिकेचे चित्रकथा स्वरूपात असलेले पुस्तक मुलांना खूप आवडते. कल्पना सुचण्यापासून ते त्याचे पुस्तक बनेपर्यंतचा प्रवास दाखवणारे फारच गोड पुस्तक. हे पुस्तक वाचलेले असल्यामुळे या संपूर्ण किचकट, लांबलचक, कधी कंटाळवाण्या पण तरीही अतिशय रोमांचक आणि समाधान देणाऱ्या प्रक्रियेतून

आपल्याला जायचे आहे हे कुठे तरी मुलांना माहित होते.

***

पण मला कुठे अंदाज होता? की या सगळ्यात मलासुद्धा किती खोल बुडी मारावी लागणार आहे!! फारच पेशन्सचे काम होते. प्रत्येकासोबत वेगळे बसून करण्याचे काम. पहिला ड्राफ्ट वाचणे, तपासणे, प्रत्येकाशी चर्चा, सूचना, पुन्हा तपासणे, पुन्हा लिखाण, पुन्हा तपासणे, पुस्तक स्वरूपात पेन्सिलने लिहिलेला शेवटचा ड्राफ्ट तपासणे, चित्रे, रंगसंगतीच्या दृष्टीने काही बदल सुचवणे... न संपणारे काम आहे असे वाटायचे कधी कधी. काही वेळा मला मुलांच्या काही कल्पना आवडायच्या नाहीत म्हणून मी वेगळे काही सुचवू पहायचे पण मुले आपल्या गोष्टीवर ठाम असायची. तेव्हा मला शरणागती पत्करण्याशिवाय गत्यंतर नसायचे. मुलांच्या लेखनाबद्दल त्यांच्याशी बोलताना मला काय आवडले हे मात्र मी त्यांना आवर्जून सांगत होते. “स्नेहल, तुझ्या गोष्टीत ब्राउनी मुंगीचं घर कुणालाच दिसत नाही म्हणून ती कावळ्याच्या पाठीवर बसून वर आकाशात जाऊन घर शोधते ही भारी कल्पना आहे,” “धनश्री, सर्वात वेगळी आणि मजेदार गोष्ट आहे तुझी!”

धनश्रीची गोष्ट इथे सांगितल्याशिवाय राहवत नाही. एकदा पक्ष्यांचा राजा मोर आज्ञा देतो की सगळे पक्षी विमानाने शाळेत जातील. विमान एकेका कॉलनीमध्ये जाऊन पक्ष्यांना पिक अप करत असते, पण कुणीच पक्षी सीटवर बसत नाहीत. खिडकीत बसणे, विमानाच्या पंखांना लटकणे, दंगा करून कॅप्टनला त्रास देणे यामुळे हेलपर पोपट वैतागून राजाकडे तक्रार करतो आणि मग राजा आज्ञा देतो की सगळे पक्षी उद्यापासून उडत शाळेत जातील!

मुलांनी तयार केलेली, रचलेली गोष्टींची पुस्तके

चित्रे आणि मजकूर यांची जागा ठरवण्याच्या विविध कल्पना याव्यात म्हणून मुलांना ग्रंथालयात नेऊन खूपशी लहान मुलांची पुस्तके पाहायला वेळ दिला. शेजार-शेजारची दोन पाने मिळून एकच मोठे चित्र आणि एका कोपऱ्यात एकच ओळ इथपासून ते एक पान चित्र आणि एक पान मजकूर असे आपल्या गोष्टीला साजेसे प्रकार मुलांनी निवडले.

***

बालवाडीपासूनच भरपूर पुस्तकांशी ओळख असल्यामुळे लहान मुलांच्या पुस्तकांमधल्या काही वैशिष्ट्यपूर्ण बाबी मला या सहावीच्या मुलांच्या गोष्टींमध्ये दिसून आल्या. छोट्यांसाठीच्या पुस्तकांमध्ये पुनरावृत्तीचा सढळ वापर केलेला असतो. उदा. वाटेत भेटलेल्या प्रत्येकाला तोच प्रश्न विचारणे आणि मनासारखे उत्तर न मिळाल्याने पुढे-पुढे जात राहणे हे स्नेहलच्या 'Browney Finds Her Home' आणि सुहानाच्या 'Motu's Car' मध्ये दिसून आले.

'Room on the Broom' पुस्तकात झाडूवर बसून एक चेटकीण इकडे तिकडे जात असते. महेशच्या गोष्टीत असाच झाडूवर बसून अवकाशात फेऱ्या मारणारा 'crazy broom man' आला.

आर्यंच्या 'Time Travel' या गोष्टीत एक शास्त्रज्ञ टाइम मशीनमध्ये बसून ज्युरासिक युगात जातो. तिथे तो एका डायनोसॉरचे फोटो काढत असताना फ्लॅशमुळे चिडून डायनोसॉर त्याचे टाईम मशीन तोडून टाकतो. मग बिचारा शास्त्रज्ञ तिथेच राहतो. छोट्या मुलांची अंकओळख करून देणारी काही पुस्तके आर्यंने पाहिली असावीत. त्याने 1 year... 2 years... 3 years... असे एकेका पानावर लिहिले आणि प्रत्येक पानावर शास्त्रज्ञाचे केस आणि दाढी

थोडी थोडी वाढत गेलेली दाखवली.

अशा प्रकारचा प्रभाव लेखनावर येणे ठीक असते, नैसर्गिक असते आणि शिकण्याच्या दृष्टीने काही वेळा गरजेचेही असते. मात्र दुसऱ्या गोष्टींमधल्या संकल्पनांची कॉपी नसावी हे स्पष्ट केले. राजेशची गोष्ट 'क्रॉनिकल्स ऑफ नार्निया'शी खूपच साधर्म्य असणारी होती. त्याच्याशी बोलून तो नवी गोष्ट लिहील असे पाहिले.

***

'अभ्यासक्रमा'च्या दृष्टीने पाहिले तर ही सगळी प्रक्रिया अतिशय वेळखाऊ आहे असे वाटण्याची शक्यता आहे कारण जरी मी प्रत्येक मुलामुली सोबत शाळा भरायच्या आधी स्वतंत्र वेळ बसत होते तरी वर्गातील वेळही द्यावा लागतच होता. तिथे मुलांना एकमेकांचीही मदत व्हायची, पण तरी माझ्याकडे शंका विचारण्यासाठी गर्दी असायची. एकेकाला मदत करताना इतरांना काय काम द्यायचे याचा माझा आणखी विचार व्हायला हवा होता असे वाटते. "आपले-आपले काम करत बसा," किंवा "वाचत बसा," अशा अशा मोघम सूचना पारच फसतात आणि मग जरा अनागोंदी माजते. पुढच्या वेळी अशा प्रकारचे काम करताना वर्गात काही लर्निंग सेन्टर्स (व्याकरणाचे काही काम, कोडी सोडवणे, वाचनाचा कोपरा इ.) मांडून सगळी मुले गुंतलेली राहतील असे मी पाहणार आहे.

***

२९ पुस्तके तयार झाली! आम्हा सगळ्यांसाठीच फार सुंदर दिवस होता तो. मंजूताईंच्या हस्ते ही सगळी पुस्तके मुलांनी ग्रंथालयाला भेट दिली. ही पुस्तके तयार करण्याची प्रक्रिया इंग्रजीमध्ये सांगितली. नंतर पुढे एकमेकांची पुस्तके वाचून त्याबद्दल आपले मत इंग्रजीत लिहिले (ब्लॉग लिंक <http://pssphaltan.org/blogreply.php?blogid=5a1f9b31a31ef>) आणि आपली पुस्तके बालवाडीच्या मुलांना चित्रे दाखवत-दाखवत वाचूनपण दाखवली.

एकोणतीस पुस्तकांची कहाणी एका लेखात सुफळ संपूर्ण.

- मधुरा राजवंशी

भ्रमणध्वनी : ८२७५३६९७०२

madhura@pssphaltan.org

थक होण्याची आवड असलेल्यांसाठी वेगळ्या प्रकारच्या संस्कृत काव्यप्रकाराने शतकांनंतर तशाच तोलामोलाच्या चित्रप्रकारास जन्म दिल्याची अजब कहाणी! या प्रकारचे संपूर्ण काव्य गवसणे नि नेमके तेव्हाच या वेगळ्या प्रकारच्या कलाकृतींचे भारदस्त पुस्तक प्रकाशित होणे घडले, या योगायोगाचा आनंदही अनोखाच!

अनुलोम-विलोम शैलीतली कविता सरसकट कवितेसारखी नाही. नेहमीप्रमाणे कविता डावीकडून उजवीकडे वाचली तर ती रामकथा आहे. उर्दूप्रमाणे उजवीकडून डावीकडे वाचल्यास ती कृष्णकथा आहे. यास 'अनुलोम-विलोम काव्य' म्हणतात. अशी काव्यरचना करणे येरागबाळ्याचे काम नाही म्हणून या प्रकारात फारशा कविता नाहीत. सतराव्या शतकात कांचीपुरम् येथील कवी वेंकटाध्वरी यांनी 'राघवयादवीयम्' हे तीस श्लोकी काव्य अनुलोम-विलोम शैलीत रचले. म्हणजे रामकथेच्या तीस श्लोकात, कृष्णकथेचे तीस श्लोक सामावलेले! राघव + यादव अर्थात राम नि कृष्णाचे चरित ते 'राघवयादवीयम्!' अनुलोम-विलोम काव्यप्रकार तसेच त्याचा अकल्पनीय परिणाम काही वर्षांपूर्वी कळला होता. पण पूर्ण काव्य हाती आले नव्हते. ते आठवण्याचे कारण विशद करण्यापूर्वी 'राघवयादवीयम्' काव्य विशद करावेसे वाटते. या तीस श्लोकात उलट बाजूचे सीस श्लोक लपले आहेत. वानगीदाखल पहिला श्लोक सुलट नि उलट अशा दोन्ही श्लोकांचा अर्थ सादर करत आहे.

अनुलोम

वंदेऽहं देवं तं श्रीतं रन्तारं कालं भासा यः ।

रामो रामाधीराप्यागो लीलामारायोध्ये वासे ॥१॥

(हृदयात वसलेल्या पत्नीसह सह्याद्रीची पर्वतमाला ओलांडून लंकेस जाऊन रावणाचा वध करणाऱ्या नि वनवासाचा कालावधी संपवूनच आयोध्येस परतलेल्या श्रीरामाच्या चरणास मी वंदन करतो.)

विलोमम् -

सेवाध्येयो रामालाली गोप्याराधी भारामोरः ।

यस्साभालंकारं तारं तं श्रीतं वन्देऽहं देवम् ॥१॥

(सदैव लक्ष्मीसंगे असलेल्या नि ज्यांच्या तेजापुढे सर्व जवाहिराचे तेज फिके पडते, त्या रुक्मिणी तसेच गोपींना पूज्य असणाऱ्या भगवान श्रीकृष्णाच्या चरणी मी नमन करतो.)

या काव्यावरून पार्थपूरच्या (देवगिरी जवळील गाव) स्व. सूर्य पंडित वा दैवेज्ञ सूर्यकवी यांना प्रेरणा मिळाली.

त्यांनी अठराव्या शतकात 'श्रीरामकृष्णकाव्यम्' नावाचे राम-कृष्ण चरित्र अनुलोम-विलोम शैलीत छत्तीस श्लोकी काव्य लिहिले. याबाबत अभ्यासकांत मतभेद दिसतो. हे काव्य सोळाव्या शतकाच्या मध्यावर लिहिले गेले असावे असा तर्क सापडतो. तो खरा असल्याची खात्री देता येत नाही, या कबुलीसह! ही दोन कवने आणि रचनाकारांची नावे

यात मात्र दुमत नाही. श्री. सूर्य यांच्या कवनातील वानगीदाखल पहिला श्लोक असा.....

अनुलोम - तं भूसुतामुक्तिमुदारहासं वन्दे यतो भव्यभवं दयाश्रीः। श्रीयादवं भव्यभतोयदेवं ।

(भूमिकन्या सीतेस रावणाच्या कैदेतून सोडवणाऱ्या, मंगल अवतारकार्य केलेल्या हसतमुख श्रीरामास मी वंदन करतो.)

विलोमम् - श्रीयादवं भव्यभतोयदेवं संहारदामुक्तिमुतासुभूतम्।

(चंद्रसूर्यागत तेजस्वी, वध करण्यास आलेल्या स्त्रीसही (पुतनेस) मोक्ष देणाऱ्या यादवकुळीच्या श्रीकृष्णास मी वंदन करतो.)

श्री. भि. वेलणकर यांनी 'श्रीरामकृष्णकाव्यम्' काव्य संपादित व अनुवादित करून छोटेखानी पुस्तक प्रकाशित केले. हे पुस्तक टोरांटोनिवासी आर्किटेक्ट अरविंद नारळे यांना नागपूरला रद्दीच्या ढिगात गवसले. अनोखे काव्य रचणारा कवी विख्यात नसणे याचे त्यांना नवल वाटले. अरविंदजींना चित्रकलेत प्रयोग करण्याचा छंद! या काव्यप्रकाराने त्यांना झपाटले. परिणामी मनात अनोखा विचार उसळला. अनुलोम-विलोम शैली चित्रात आणण्याचा! हे कठीण काम! निवांत वेळ मागणारे! दैनंदिन जीवनात निवांतपणा अशक्य!

१९९६ साली कॅनडात मोठे रिसेशन आले. त्यात नोकरी जाणे ही अरविंदजींनी निवांत वेळ देणारी इष्टापत्ती ठरवली.

टोरांटो येथे अरविंद नारळे यांच्या 'चित्रवैचित्र्य' या पुस्तकाच्या प्रकाशन सोहळ्यात सिद्धार्थ भागवत, स्मिता भागवत, सुरेखा-मुकुंद यार्दी आणि स्मिता ठकार.

'रामकृष्णकाव्यम्' मनात ठाण मांडून असल्याने दुसरी नोकरी न शोधता त्यांनी उर्वरित जीवन अनुलोम-विलोम चित्रशैलीस अर्पण करायचे ठरवले. केवळ वेळ असणाऱ्यास जमणारे हे काम असते तर जगातील सारे रिकामटेकडे कलाकार झाले असते, पण हे काम सतत धीराचा कस लावणारे! चित्र रेखणे त्यांच्यासाठी अवघड नव्हते. पण अर्थपूर्ण चित्र उलट करताच ते अर्थहीन होई. उलट चित्र अर्थपूर्ण केले की सुलट बाजू विपरीत दिसे. चित्र उलट-सुलट करताना मानसिक तोल डळमळवावा असे अनेक तरंग उठत. यास चित्र म्हणावे की चित्रे, कुठले चित्र सुलट नि कुठचे उलट.... हे प्रश्न जटिल असूनही छांदिष्ट मन ध्यास सोडत नव्हते. यशस्वी होईतो ते धीराने झुंजत राहिले. नव्या शैलीत रेखलेल्या चित्रास त्यांनी विलोम चित्रे नाव दिले. काही विलोम चित्रे जमल्यावर, या प्रयोगास प्रथम मानाचे पान दिले टोरांटोतून प्रकाशित होणाऱ्या 'एकता' त्रैमासिकाने!

अरविंदजींचे व्यक्तिमत्व अष्टपैलू! या शैलीतील दोन्ही चित्रांसाठी त्यांनी कविता रचल्या. 'एकता'च्या २००५ एप्रिलच्या अंकात पहिले विलोमचित्र दोन कवितांसह प्रकाशित झाले. आजतागायत अरविंदजी दोन कवितांसह विलोमचित्रे देतात. चित्रांचे

अनोखेपण कळण्यासाठी चित्रात लपलेले चित्र बघायला हवे म्हणून वानगीदाखल दोन चित्रे देत आहे. पहिले दोन्ही बाजूंनी सारखे असलेले गणेशाचे चित्र, 'जीवन सर्वत्र सारखे' हा विचार मांडते. जीवनात वेगळेपणही असल्याने राग-लोभ, प्रेम-द्वेष, गरिबी-श्रीमंती... विरोधी जोड्या निर्माण होतात. दुसऱ्या विलोमचित्रात युद्ध आणि शांतता (वॉर अँड पीस) ही विरोधी जोडी आहे. एकात युद्धास

सज्ज झालेले सैनिक दिसतात तर दुसरे शांत कौटुंबिक जीवनाचे दर्शन घडवते.

'राघवयादवीयम्' पूर्ण काव्य हाती आल्याने या काव्यप्रकाराची कलंदर कलाकाराने घातलेली सांगड आठवण्याचे अजून एक कारण आहे. राजहंस प्रकाशनाने २००७ साली अरविंदजींची ६० विलोम चित्रे चपखल कवितांसह 'द्वैचित्र्य' नावाच्या पुस्तकात प्रकाशित केली. नंतर अरविंदजींनी त्या संदर्भात अनोखा चित्रपट काढून अनेक पुरस्कार मिळवले. विलोमचित्राच्या पुस्तकाचे प्रकाशन हे प्रचंड खर्चिक काम बनले. ही कला समजण्याची क्षमता आणि आवड असलेल्या रसिकांची संख्या कमी असल्याने पुस्तकाचा खप कमी असणे हे महत्त्वाचे कारण! त्यामुळे दुसरे पुस्तक प्रकाशित होणे अशक्य वाटत असताना नागपूरच्या 'दत्त सन्स' या प्रकाशनाने नुकतेच 'चित्रवैचित्र्य' नावाचे भारदस्त पुस्तक प्रकाशित केले. ग्लेझपेपरवर चपखल कवितांसह प्रकाशित झालेली साठ विलोमचित्रे हार्ड बाईंडिंगच्या पुस्तकात आहेत. जसे अनुलोम-विलोम या काव्यप्रकाराचे निर्माते अनोखे असून अंधारात राहिले, तसे पुन्हा होऊ नये, असे मला वाटते. त्या कवींना आणि हा प्रकार चित्रकलेत आणणाऱ्या कलंदर कलाकाराला रसिकांनी झळझळीत प्रकाशाच्या झोतात आणावे यासाठी हा प्रयत्न!

- स्मिता भागवत

smitacap@gmail.com

‘काव्यरसिक मंडळा’ने आयोजित केलेला काव्यमय रात्रसोहळा डॉंबिवलीत नुकताच रंगला. या निमित्ताने डॉ. प्रल्हाद देशपांडे यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न कवी आणि रसिक दोघांनाही विचार करायला लावणारे आहेत.

कोणत्याही भाषेतील साहित्यप्रकारात ‘कविता’ या प्रकाराला त्या-त्या भाषेच्या समाजातील बहुसंख्य कवीलोकांना फार मोठा आदर मिळत नाही हे धडधडीत वास्तव आहे. काहीशी टिंगल केली जावी अशा या कलेला पाठयपुस्तकं, करमणूक आणि अभ्यास या सर्वच क्षेत्रात छोटीशी टक्केवारी राखून ठेवलेली असते. असं असलं तरी जेवणाला खऱ्या अर्थाने चव आणणाऱ्या मीठ-मसाल्याइतकं महत्त्वाचं स्थान कवितेला साहित्यात असतंच. जसा मसाल्याच्या पदार्थाच्या व्यापार-व्यवहारावर जगभर गेली हजारो वर्षे उलाढाली होत आल्यात तसंच कविता या प्रकाराच्या लेखन-मनन-श्रवण या व्यवहारावर असंख्य स्वप्नाळू मानवी मनांचं पालनपोषण होत आलंय.

अभिजात आणि स्वयंसिद्ध अशी कवितानिर्मिती होणं, प्रकाशित होऊन कविता वाचकसन्मुख होणं आणि कविता लोकप्रिय होऊन तिच्यामार्फत आर्थिक किंवा नाव-प्रसिद्धीचा परतावा लाभणं या तीन वेगळ्या घटना असतात. नवोदित कवीने थोरामोठ्यांच्या कविता वाचणं, ऐकणं, त्यावर चिंतन करून आत्मशोध घेणं हे वास्तविक आवश्यक असतं. होतकरू नवोदिताला ज्येष्ठ, अभ्यासू कवी-समीक्षकाचं मार्गदर्शन लाभलं की सुप्त प्रतिभा असणाऱ्या कवीच्या कवितेचा विकास सुरू होऊ शकतो. वाचन, वैयक्तिक गुरू किंवा सामुदायिक काव्यसंघटनांमार्फत असं मार्गदर्शनाचं कार्य घडू शकतं. मराठी कवितेशी संबंधित अशा सामूहिक संस्था अनेक होऊन गेल्या. आजही कार्यरत आहेत. अशांपैकी तब्बल त्रेपन्न वर्षे अव्याहत सुरू असलेली एक संस्था डॉंबिवली नामक सुशिक्षित शहरात आहे. ‘काव्यरसिक मंडळ, डॉंबिवली’ या नावाने सन १९६६ साली स्थापन झालेली ही संस्था आजपर्यंत कवितेची मशाल उंचावत मार्गक्रमण करण्यात यशस्वी झालेली दिसते.

सोपानदेव चौधरींपासून ते वसंत आबाजी डहाके आणि निरंजन उजगरेपासून ते संजय चौधरीपर्यंत बावन्न मान्यवर कवी या मंडळाच्या व्यासपीठावर येऊन गेलेत आणि संस्थापक सदस्यांपासून प्रवीण दवणे, नारायण लाळे, महेश केळुस्कर, द.भा. धामणस्कर, डॉ. प्रमोद पाब्रेकर, डॉ. प्रल्हाद देशपांडे, अनिल साठचे, अमिता कोकाटे, प्रवीण दामले, व.शं. खानवेलकर, सुलभा कोरे

आदींनी कधी कवी म्हणून तर कधी कार्यकर्ते या भूमिकेतून या मंडळाला सतत प्रसिद्धीच्या प्रकाशात ठेवले. १९९०-९१ दरम्यान रौप्यमहोत्सव साजरा करताना या मंडळींनी मराठीतील तमाम मान्यवर कवी एका व्यासपीठावर आणले. मराठी कवितेचं समकालीन अस्तित्व समाजासमोर सातत्यानं ठेवण्यात अशा सोहळ्यांचा मोठा वाटा असतो. दुसरी अशीच संधी डॉंबिवलीत अखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलनानंतर ‘काव्यरसिक’ मंडळाच्या सुवर्णमहोत्सवाच्या निमित्ताने लाभली. यावेळी ताज्या दमाची नवीन कार्यकर्त्यांची फळी हे आव्हान पेलायला सज्ज होती. रसिकांनी तुडुंब भरलेल्या त्या कार्यक्रमात कवी अशोक नायगावकर यांनी ‘काव्यरसिक’च्या कार्याची प्रशंसा केली. पुढे बोलताना ते म्हणाले, “असा दोन तासांचा कार्यक्रम तर सारेच करतात. काव्यरसिक मंडळाने रात्रभर कवितांचा कार्यक्रम करावा. तुम्हाला रसिकांची आणि पैशाची कमतरता भासणार नाही.” हा मंडळासाठी एक सुखद धक्काच होता. कार्यक्रम संपल्यावर रात्री अध्यक्ष हेमंत राजाराम, आनंद पेंढारकरशी अशा रात्रभर कार्यक्रमाची संकल्पना राबवण्याबाबत बोलला. तोही सहमत झाला. मग मंडळातील इतर सदस्यांशी बोलून पहिला ‘एक रात्र कवितेची’ हा कार्यक्रम प्रत्यक्षात आला. विलास अधिकारी, प्राची गडकरी, मृणाल केळकर या सर्वांनी यात पुढाकार घेतला. ‘काव्यरसिक’चे जुने सदस्य शिरीष देशपांडे यांच्या क्लासमध्ये प्रसिद्ध शायर संदीप गुप्ते आणि कवी संजय चौधरी यांच्या उपस्थितीत सुमारे पस्तीस ते चाळीस कवींनी ती रात्र काव्यमय करून टाकली. कल्याण, ठाणे, पनवेल, डॉंबिवली, मुंबईतील कवींची रात्रभर उपस्थिती आयोजकांना हुरूप येण्यास पुरेशी होती.

पुढच्या दोन वर्षात ‘एक रात्र कवितेची’ या कार्यक्रमाची चर्चा सोशल मीडियाच्या माध्यमातून सर्वदूर पसरली. सतीश सोळांकुरकर, भगवान निळे, अन्वर मिर्झा असे अनेक कवी या कार्यक्रमात सहभागी होत गेले.

अध्यक्ष हेमंत राजाराम यांच्या नेतृत्वाखाली सर्व ज्येष्ठ सदस्य आणि नवे सदस्य यांच्या एकत्रित सहकार्याचा तो सुंदर अनुभव होता. आता या चौथ्या वर्षात पदार्पण करणाऱ्या ‘एक रात्र कवितेची’ या कार्यक्रमाने चांगलेच बाळसे धरले आहे.

अनेक दूरदूरचे कवी 'काव्यरसिक'च्या 'एक रात्र कवितेची' या कार्यक्रमाची चौकशी करू लागले होते. मिळणारा प्रतिसाद पाहून यावर्षी इतर संस्थांनाही सहभागी करून घ्यावे असा विचार आला. तो यावर्षीच्या कार्यकारिणीने उचलून धरला. डोंबिवलीजवळच्या निळजे गावातील तळ्याकाठी असलेल्या ज्येष्ठ नागरिक संस्थेच्या प्रशस्त आणि रमणीय ठिकाणी या वर्षी रात्रभर काव्यजागर करूया, असे ठरले. या कार्यक्रमात पुण्याची 'कविता रसिक मंडळी', मुंबईतील 'पार्कातल्या कविता' आणि निळजे गावातील 'आगरवाट' या संस्था आनंदाने सहभागी झाल्या.

भूषण कटककर (बेफिकिर), डॉ. कैलास गायकवाड, सुप्रिया जाधव, स्वाती सामक, कविता क्षीरसागर, सुनीती लिमये ही पुणेकर कवी मंडळी, सदानंद बेंद्रे, स्वरूपा सामंत, विजय उतेकर, रेश्मा कारखानीस, केतन पटवर्धन ही पार्कातल्या कवितांची टीम, कवी सुनील पाटील, कविकिरण पाटील, रामनाथ म्हात्रे, विनोद भरोडीकर, ज्ञानेश्वर चिकणे ही, आगरी बोली भाषेला वाहिलेली, 'आगरवाट'ची टीम तसेच पूजा भडांगे, रश्मी मर्डी, वैशाली शेंबेकर-मोडक, क्षितिजा आरती, ज्योत्स्ना राजपूत इत्यादी कवी कवयित्रीच्या सहवासात आणि यजमान 'काव्यरसिक मंडळा'च्या सर्व जेष्ठ कवी-कवयित्रीच्या सोबत कमळाच्या तळ्याकाठी यंदाची ही एक रात्र कविता, गझल, गीत, रुबाई, मुक्तछंद कवितांनी दरवळून जाणार हे नक्की झालं आणि नुकतंच एका रात्री हे प्रत्यक्षात आलंही.

सोशल मीडियाच्या जादुई संपर्कयंत्रणेच्या कृपेने कवितेची निर्मिती, तिला मिळणारी तत्पर दाद ही नवी माणसे, नवे मैत्र जोडू शकते हे तर जाहीरच आहे. या मैत्रजालाचे माध्यम कविताही असू शकते ही काव्यप्रेमींसाठी आनंदाची बाब आहे.

शहरी मराठी मानणारा एक समूह आणि आगरीसारख्या ग्रामीण बोली भाषेचा नव्याने जागर करणारा दुसरा समूह या निमित्ताने एक व्यासपीठ गुण्यागोविंदाने सजवू शकतात हा अजून एक अनुभव या वेळी उपस्थितांनी घेतला.

आता आपण या कवितेच्या रंगल्या रात्रीची शब्दकळा अनुभवूया. 'आगरवाट' संस्थेचे कवी रामनाथ म्हात्रे यांचा आगरी

शब्दविलास रसिकांना आनंद देऊन गेला.

सुनिल पाटील यांनी 'व्हॅलेंटॉईन डे'वरील खुसखुशीत विनोदी कविता सादर केली. पाठोपाठ

'झाली झाली हो महागाई...

महागाई गेली शेतावर,

बसली बळीराजाच्या डोक्यावर...'

हे भारूड ठेक्यावर सादर झालं.

ज्ञानेश्वर चिकणे यांनी त्यांच्या खास गाववाल्या शैलीत

'देवा सांग ना ..कवा तू मला पावाचा,

अन् कवा माजा लगिन होवाचा....

अनिल पाटील यांनी 'प्रकल्पग्रस्त' ही कविता सादर करताना त्यांच्या समाजाची समस्या कळकळीने मांडली.

'परशुरामाची भूमी पावन

कवा व्हायाचा आमचा आगरी भवन. ?'

कवी किरण पाटील हा प्रस्थापित शायर वाटावा असा कवी.

त्याच्या 'गझल'मधील या काही ओळी ...

'काहीतरी गुलाबी बोलून आज गेली

आताच ती कळ्यांना देऊन श्वास गेली'

पूजा भडांगे या गुणवंत कवयित्रीच्या रचनांपैकी या रात्री सादर झालेल्या रचना तिच्यातील इंदिरा संत, शांता शेळके आणि बालकवी या तिघा दिग्गजांच्या प्रतिभेच्या काही अंशी झालेल्या संगमाची रुजवात दर्शवतात. 'बाई' या कवितेतील या ओळी बाईची सनातन वेदना व्यक्त करतात.

बाई तुझ्या पाठीवर

झोडलेले डाग

चुरचुरे चोळीकाठी

नाजूकसा भाग

फाटक्याश्या पदरात

लपवून लाज

दोन्ही खांदे झाक आणि

घरंदाज वाग...

‘काव्यरसिक’ मंडळातील ज्येष्ठ कवी अन् कवयित्रींच्या काव्यवाचनाच्या सत्रात अंजली बापट आणि त्यांच्या भगिनींनी विविध विषयांवर कविता सादर केल्या. उर्मिला बांदिवडेकर यांच्या पारंपरिक भोंडला गीताच्या किंवा लोकगीताच्या चालीतील बावरलेल्या नवयुवतीवरील खालील गीताने रसिकांना ताल धरायला लावला.

‘खिडकीमधून मी पहायला लागले
अन् रोजच दूध ऊतू जायला लागले.’

जयंत कुलकर्णी यांच्या गझलांना रसिकांची भरभरून दाद मिळाली. त्यांतले काही शेर :

‘मी असा कुणासवे उगा उगाच राहतो
मी कुणा सवे तरी तुझा तुझाच राहतो
कोण चूक काय चूक वाद का पुन्हा पुन्हा ?
संपला तरीच वाद खुला खुलाच राहतो’

‘पार्कातील कविता’ या समूहातील मंडळींनी सादर केलेल्या कार्यक्रमाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कवी ग्रेस यांच्यावर आधारित कार्यक्रम.

रेश्मा कारखानीसची पेशकश होती,
‘नभात एक एकटे जळेल आज चांदणे
मिठीत पाहुनी तुला जळेल आज चांदणे
किती अधीर जाहले तुझ्या तनूस स्पर्शिया
धुक्यातल्या दवात विरघळेल आज चांदणे’

‘तुला पाहिले मी नदीच्या किनारी’ या ग्रेस यांच्या रचनेचे केतन पटवर्धनने सुंदर गाऊन सादरीकरण केले.

सदानंद बेंद्रे यांनी ग्रेस यांची सादर केलेली ‘निळसर डोंगर’ ही कविता तर रसिकांनी उचलून घरली.

स्वरूपा सामंतच्या खालील ओळी रसिकांना आवडून गेल्या.
‘माया ममता अर्थ समजला ती गेल्यावर
विहळता हुंदका अडकला ती गेल्यावर
तिचा मार अन तिच्या डागण्या शाब्दिक होत्या
तिचा वार प्रत्यक्ष बिलगला ती गेल्यावर’

हे सर्व झालं एखादा कार्यक्रम यशस्वीरित्या आयोजित करण्याबाबतच्या कौशल्याबाबत!...इथून पुढे या लेखात, अशा साहित्यिक (कवितिक) समारंभांचं प्रयोजन आणि पश्चातचा नफातोटा यांचा थोडक्यात लेखाजोखा घेऊया.

फाईन आर्टच्या सर्वच प्रकारांच्या बाबत घडणाऱ्या घटना कवितेच्या बाबतीतही अपवाद नसतात. अभिजात आणि स्वयंसिद्ध कवी एका विशिष्ट काळापर्यंत कवितेच्या सामाजिकतेची साथ देऊ शकतो. कवितेवरची त्याची हुकूमत एकदा सिद्ध झाली की बहुधा तो हौशी कवींच्या टोळीपासून अलिप्त राहू पाहतो. कवितेच्या भौतिक परिणामांच्या हेतूने चतुर, मान्यवर कवीही प्रकाशक, नेते मंडळी, साहित्यिक संस्थेचे पदाधिकारी, उच्चभ्रू रसिक यांना अनेकदा सांभाळून राहतात. तरीही कुठे, कुणात, कधी मिसळायचं याची गणिते नीटपणे आखलेली असतात.

कलंदर कवी मात्र असल्या व्यावहारिक बाबींची क्षिती बाळगतांना दिसत नाही. हौशी, कविता गंभीरपणे न घेणारा कवी

मात्र कोणत्याही कवितासदृश मांदियाळीत चार घटका रमतो आणि आपण स्वतः एक कवी असल्याच्या आनंदात रममाण होतो. असे रमणे सर्वस्वी निरुपद्रवी असल्याने या प्रकाराची चांगल्या कवितेच्या प्रसाराला चिंता वाटण्याचे कारण नसते. अशा परिस्थितीत उभरल्या, होतकरू, मधल्या फळीतील कवीने काय करावं हा प्रश्न उद्भवू शकतो.

या प्रकारच्या कवीने डोळे, कान, मन सतर्क ठेवून आसपासच्या कवितेचं अवलोकन करत राहावं. महाजालीय कौतुकाने भारावून न जाता कवितेच्या सर्व प्रकारांचा अभ्यास, सराव, रियाझ करत राहावा. जरी एखादा थोर, ज्येष्ठ कवी आदर्श वाटला, अनुकरणीय वाटला तरी त्यातून लवकरात-लवकर बाहेर पडून स्वतःची वेगळी शैली, वाट आणि ओळख निर्माण करण्याचा प्रयत्न करावा. कविता ही बुद्धिचातुर्याची, समरणशक्तीची, अनुनयाची, शब्दसामर्थ्य दाखवायची किंवा प्रसिद्धी मिळवण्याची कला नसून ती प्रतिभेच्या तेजाची आणि स्वतःमधे खोल उतरण्याची अनुभूती आहे हे जाणून घ्यावे. भावी दुःख टाळून कवितेला खऱ्या अर्थाने भेटायची ही एकमेव युक्ती आणि साधना आहे.

‘एक रात्र कवितेची’ या कवितेच्या जागरात काय व्यक्त झालं याचा विचार करता बहुतेक कविता रंजनपर होत्या. रसिक श्रोता समोर ठेवून ‘टाळ्या, दाद’ या अपेक्षेतून सादर झालेली व्यासपीठीय कला पेश केली गेली हे स्पष्टच आहे.

गझलेसारख्या नशिल्या काव्यप्रकारामुळे तर गझला ‘बनवण्याच्या’ युनिटची संख्या बेसुमार वाढत चाललीय. तंत्र, यमक यावरच्या चतुर हुकमतीच्या जोरापुढे उत्स्फूर्तता, प्रतिभाशक्ती मागच्या रांगेत ढकलल्या गेल्यात. जर या रचना आपल्या मराठी कवितेचं संपूर्ण प्रतिबिंब नाही तर मग जगाची, माणसाची, समाजाची सद्य परिस्थिती चितारणारी कविता कोणती? असा प्रश्न आपण कवीमंडळींनी स्वतःला विचारायला हवा. जे कवी आजच्या जगण्याचं आवर्त व्यक्त करू पाहताहेत ते रसिकांना हवं आहे की नाही? गंभीर कवितेने अंतर्मुख, अस्वस्थ व्हायला आपण तितके धाडसी आहोत की नाही ?

अर्थात, हे मुद्दे या लेखाच्या कक्षेबाहेरचे असल्याने तूर्त इतकेच!

‘काव्यरसिक मंडळा’ने आखलेला हा रात्रसोहळा सामान्य रसिकांच्या जगात कवितेबाबत प्रेम, उत्सुकता आणि जागरूकता निर्माण करण्याच्या दृष्टीनं मोठा धाडसी, महत्त्वाकांक्षी प्रयत्न होता. परंतु, जर अशा संमेलनाला केवळ आयोजक संस्था आणि निमंत्रित कवी परस्परांना आपापल्या कविता ऐकवण्यात तृप्ती मानत असतील, सर्वसामान्य रसिक या सोहळ्याला उपस्थितच नसेल तर मात्र मूळ उद्देशाचीच फसगत होऊन चिंतेची परिस्थिती निर्माण होते हेही मराठी कवितेच्या प्रवासाच्या दृष्टीने फार आरोग्यदायी निश्चितच नाही.

– डॉ. प्रल्हाद देशपांडे

भ्रमणध्वनी : ९८१९३९४०११

drpralhadd@gmail.com

पूर्वी देशांमधील संबंध हे मर्यादित होते त्यामुळे भाषांतराची गरज फार कमी प्रमाणात भासत होती परंतु वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे आणि जागतिकीकरणामुळे देश एकमेकांच्या जवळ आले आणि त्याचबरोबर लोक आणि त्यांच्या भाषा जवळ आल्या. आज तरुणपिढीला भाषांतराचे क्षेत्र खुणावते आहे. त्याच अनुभवातून लिहिलेला हा लेख.

मी जेव्हा जपानी भाषा शिकण्यास सुरुवात केली तेव्हा अनेकांना प्रश्न पडला की नक्की ह्या फील्डमध्ये आहे तरी काय..? मी योग्य निर्णय घेतलाय की नाही असा अनेकांना प्रश्न पडला, परंतु काळाला अनुसरून त्यांना पडलेलं हे कोडं थोडं विचित्रच आहे. त्यांची फारशी चूक नाही असं मला मनापासून वाटतं कारण नवनवीन प्रकारची क्षेत्र उपलब्ध आहेत याची फारशी दाखल कुणी घेत नाही.

प्रामुख्याने जपानी भाषाक्षेत्रात 'ट्रान्सलेशन' हा मुख्य घटक मानला जातो, 'ट्रान्सलेशन' ही एक प्रकारची कलाच आहे, एका भाषेतून एखादा मजकूर दुसऱ्या भाषेत रूपांतरित करताना त्यातील भाव, संदेश आणि महत्त्वाचे मुद्दे जसेच्या तसे वाचकाकडे पोचवण्याचं काम एक अनुवादक करतो, आणि हे करत असताना भाषेच्या ज्ञानाबरोबरच त्याला दोन्ही भाषेच्या संस्कृतींबद्दल तेवढीच माहिती असणं अपेक्षित आहे.

उदाहरणार्थ, एक जपानी माणूस त्याला मिळालेला ट्रान्सलेटेड मजकूर वाचत असताना 'जपानी नेटिव्ह' या नात्याने त्याकडे पाहणार, त्यातल्या बारीक-सारीक गोष्टी त्याला पटल्या नाहीत तर ते एका अनुवादकाचे अपयश म्हणायला हरकत नाही. जपानी ही अत्यंत गुंतागुंतीची भाषा ओळखली जाते, याच महत्त्वाचं कारण म्हणजे त्यात असलेला उच्चारांचा सारखेपणा आणि अनेक स्ट्रोक असलेली चित्रलिपी. छोटंसं उदाहरण घ्यायचं म्हटलं तर आपण 'मुशी' हा शब्द घेऊ. 鼠 या चित्राचा अर्थ किडा (इन्सेक्ट) असा होतो, त्याचप्रमाणे 無視 या चित्राचा उच्चार देखील 'मुशी' असाच होतो, याचा अर्थ दुर्लक्ष करणे असा होतो. तर अशी उदाहरणं देण्यासारखे बरेच शब्द आहेत, ज्यांचे उच्चार सारखे असूनदेखील अर्थ बराच वेगळा आहे.

अशा मजेशीर गोष्टी लक्षात घेऊन कोणत्या वेळेला कोणता शब्द योग्य बसेल याचा कलाकारी वृत्तीने विचार करून अनुवादकाला काम करावं लागत.

उच्चारांचा सारखेपणा हाताळण्याचं कठीण कार्य म्हणजे 'इंटरप्रीटेशन'. त्यात एखाद्याला संदर्भ पाहून वाक्याचा अर्थ शोधून दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत पोचवायचा असतो तेही कमीत-कमी वेळेत, कारण सुरु असलेल्या संभाषणात अडथळा येऊ नये म्हणून

इंटरप्रीटरला वेळेचं भान ठेवून एक प्रवाह जपावा लागतो.

एखाद्या छोट्या कंपनीचा हळू-हळू विस्तार होत जातो त्याचप्रमाणे भाषा आणि त्यांच्या भाषांतराची गरज काळाप्रमाणे वाढत गेली, पूर्वी देशांमधील संबंध हे मर्यादित होते त्यामुळे भाषांतराची गरज फार कमी प्रमाणात भासत होती परंतु वाढत्या औद्योगिकीकरणामुळे आणि जागतिकीकरणामुळे देश एकमेकांच्या जवळ आले आणि त्याचबरोबर लोक आणि त्यांच्या भाषा जवळ आल्या. पूर्वी मातृभाषा सोडून इतर भाषा शिकण्याची पद्धत नव्हती, अर्थातच त्याची अगदीच गरज नसल्यामुळे आवड म्हणून शिकण्याशिवाय पर्याय नव्हता, परंतु जसजसा काळ पुढे सरकत गेला तसतसं हे क्षेत्र जन्माला आलं. आणि आत्ताचं म्हणाल तर ह्या क्षेत्राने उंच भरारी घेतली आहे असा म्हणायला काही हरकत नाही, तरुण मुलांना दुसऱ्या देशातल्या गोष्टी जाणून घ्यायची उत्सुकता दिवसेंदिवस वाढत आहे.

१९५० च्या जवळपास 'आयबीएम'ने 'मशिन ट्रान्सलेशन' - मध्ये उडी घेतली, त्याकाळात सुरुवातीला काही वैज्ञानिकांना भाषेचा अडथळा दूर केल्यासारखा वाटला परंतु दुर्दैवाने ते तसं घडलं नाही, 'आयबीएम' पाठोपाठ काही वर्षांनी 'गुगल'ने 'गुगल ट्रान्सलेटर' नावाचं ऑनलाईन टूल मार्केटमध्ये आणलं, या टूलच्या साहाय्याने आपण रोजच्या भाषेतलील साधी-सोपी वाक्यं भाषांतरित करू शकतो, दिडशेपेक्षा जास्त भाषा इथे उपलब्ध आहेत, काही प्रमाणात का होईना परंतु गुगलने एवढ्या भाषांचा अभ्यास करून खास लोकांसाठी ही गोष्ट उपलब्ध करून दिली, याचं कौतुक करावं तितकं कमीच आहे.

आज मशिन ट्रान्सलेशनला पन्नासपेक्षा अधिक वर्षे झाली आहेत आणि त्यांनी बऱ्याच वेगाने काम करून दाखवलं आहे, परंतु हे कार्य पूर्णपणे सफल करण्याचं स्वप्न काही लोकांनी पाहिलं होतं ते मात्र सफल झालं नाही, याच महत्त्वाचं कारण म्हणजे भाषा ही अशी गोष्ट आहे की ती व्यक्तीने आपल्या भावना दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत पोचवण्यासाठी तयार केलेलं साधन आहे, आपण आपले विचार, मतं आणि संवाद हे भाषेद्वारे करतो आणि तीच गोष्ट जर यंत्र करू पाहतंय तर ते त्यासाठी थोडं अवघडच आहे. नाही का?

भाषा ही एखाद्या गणिताच्या फॉर्म्युल्यासारखी नसून तिच्यात वैविध्य आहे, काळानुसार घडत जाणारे बदल आहेत, त्याचप्रमाणे आपल्या सोयीसाठी माणूस भाषेमध्ये अनेक बदल करत असतो, ते बदल आणि अशा

वेगाने घडणाऱ्या गोष्टी यंत्राला समजणं कठीण जातं आणि ते भाषांतरामध्ये मागे पडत जातं.

मध्यंतरी मी एका 'मशिन ट्रान्सलेशन'मधल्या तज्ज्ञ माणसाचं मत जाणून घेत होतो. त्याचं स्पष्ट मत अस होतं की यंत्रे माणसाला रिप्लेस करण्यासाठी नाही तर त्याला त्याच्या कामात मदत करण्यासाठी तयार केली जात आहेत, जेणेकरून अनुवादकाला वेळेत काम करायला मदत व्हावी आणि त्याच्या कामाचा वेग वाढावा, यंत्रं नेहमी माणसाला वेगाने काम करायला मदत करतात अगदी त्याचप्रमाणे ट्रान्सलेशनमध्येदेखील त्याच कारणासाठी त्याचा वापर केला जातोय.

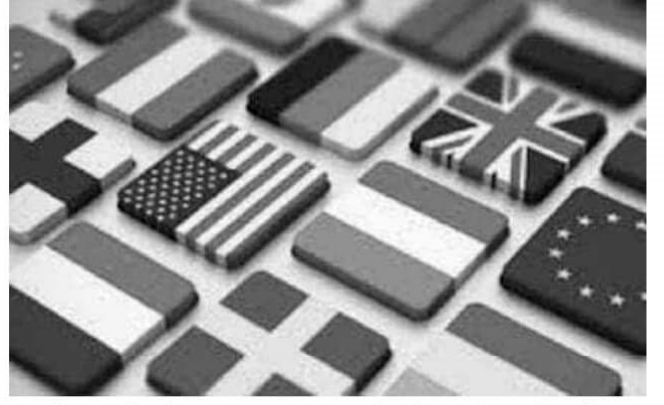
अलीकडे एमटी (मशिन ट्रान्सलेशन)मध्ये न्यूरल मशिन ट्रान्सलेशन आणि आर्टिफिशियल इन्टेलिजन्स या गोष्टी डेव्हलप झाल्या आणि 'एमटी'मध्ये प्रगती दिसायला लागली. इंग्लिश बेस्ड भाषा उदाहरणार्थ, जर्मन आणि जगात जास्त वापरात असलेली भाषा म्हणजे स्पॅनिश अशा भाषांच्या 'मशिन ट्रान्सलेशन'मध्ये मोठ्या प्रमाणात सुधारणा दिसून आली, तरीदेखील जर्मन-स्पॅनिश ट्रान्सलेटर्स उत्कृष्टरित्या आपापल्या नोकरीमध्ये भक्कम आहेत, याचे एकमेव कारण म्हणजे मशिनला न कळणारे भाषेतले बारकावे!

'एमटी तज्ज्ञ' हे माणसांसाठी आणि त्यांच्या फायद्यासाठी 'एमटी' सुधारण्याचा प्रयत्न करत आहेत परंतु त्यांच्यापुढे मोठं टाग्रेट आहे ते म्हणजे चायनीज, जापनीज आणि कोरियन या भाषांचे इनपुट्स मशीनला देण्याचं..!

गेल्या अनेक वर्षांच्या प्रयत्नांनीदेखील वरील तीन भाषांचं मशीन ट्रान्सलेशन फार कमी प्रमाणात यशस्वी ठरलं आहे, तरीही त्यांनी हार मानलेली नाहीय, पुढील वीस वर्षांत मनासारखा बदल घडवून आणायचं काम जोरात चालू आहे आणि तो बदल देखील माणसांच्या भल्यासाठी असणार हे नक्कीच!

'एमटी'चा एक महत्त्वाचा निगेटिव्ह पॉइंट म्हणजे आपण त्याला जेवढा डेटा पुरवतो, तेवढा त्याचा येणारा रिझल्ट हा कॉम्प्लिकेटेड म्हणजे गुंतागुंतीचा असतो, त्यामुळे कमीत कमी इनपुट देऊन योग्य आणि नेमका आउटपुट येणं गरजेचं आहे, त्यासाठी अनेक भाषेतले तज्ज्ञ कार्य करत आहेत.

पूर्वी जगामध्ये वेगवेगळ्या ठिकाणी भाषा आणि त्याचं संवर्धन करण्यासाठी सभा व्हायच्या, अगदी तशाच जगभर सध्या ट्रान्सलेशन, मशिन ट्रान्सलेशन आणि आर्टिफिशियल इन्टेलिजन्स याविषयी परिषदा भरवल्या जाताहेत, जेणेकरून या क्षेत्रामध्ये कार्यरत

असलेल्या लोकांना घडणाऱ्या नवीन गोष्टींचे अपडेट्स मिळावेत.

एखाद्या मशिनला काहीतरी शिकवायचं म्हटलं तरी आपण भाषेचा वापर करतोय, याच गोष्टीचा अभ्यास म्हणजे नॅचरल लॅंग्वेज प्रोसेसिंग (एनएलपी). अगदी 'एआय'पासून ट्रान्सलेशनपर्यंत नॅचरल लॅंग्वेज प्रोसेसिंगचा वापर प्रामुख्याने केला जातो, जेणेकरून मशिनला त्याला कळत असणाऱ्या भाषेतून/ मार्गातून त्याला शिकवण्याचं काम केलं जातं.

२०२० पर्यंत ह्या क्षेत्रामध्ये बरेच बदल पाहायला मिळणार आहेत, आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील होणारे बदल हे एकमेकांशी तितकेच संबंध दर्शवणारे आहेत, त्यामध्ये टेक्निकल गोष्टींबरोबर वाढत्या कामाचं स्वरूप आणि काम करणाऱ्या लोकांमधील सांख्यिकी बदल ह्यावरून अनुमान काढता येईल. अर्थातच वाढता आलेख पाहायला मिळेल. भाषांतर आणि त्या संदर्भातील अनेक छोटे-मोठे उद्योग एकूण मिळून जागतिक आर्थिक पातळीवर ४० बिलियन डॉलर्सचा हिस्सा व्यापून आहेत.

सध्या अनेक विद्यापीठं शिष्यवृत्ती देऊन 'एनएलपी' आणि 'एमटी' यामध्ये संशोधन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न करत आहेत, परंतु इंडस्ट्रीमधील पैसे हे संशोधकांकडे न जाता मूळ लोकांकडे जात आहेत, आणि पुढील अनेक वर्ष ही क्रिया अशीच चालू राहणार आहे, याचं प्रमुख कारण म्हणजे अवगत नसलेल्या मशिनला पैसे देण्यापेक्षा मोठ्या कंपन्या भाषांतरासाठी माणसाला प्राधान्य देतात.

एकविसाव्या शतकात होणारे हे बदल आपल्याला नक्कीच लाभदायक आहेत परंतु भाषा आणि संस्कृती याचा लोप होऊ नये यासाठी आपण तेवढीच काळजी घेतली पाहिजे, भाषेचं संवर्धन करणं हीसुद्धा महत्त्वाची आणि आवर्जून सांगण्याची बाब झाली आहे.

प्रत्येकाने आपल्या त्याचबरोबर इतरांच्या भाषा आणि संस्कृतींची एकमेकांशी तुलना न करता त्यांचा आदर करावा, कारण बारकाईने पाहिले तर त्यातसुद्धा शिकण्यासारख्या आणि नाविन्यपूर्ण गोष्टी मिळण्याची शक्यता आहे.

– ओंकार पळधे

भ्रमणध्वनी : ८००७१०१९७०

onkarpaldhe@gmail.com

अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि समाजशास्त्र यांची सांगड घालण्याचा प्रयत्न 'द आयडिया ऑफ जस्टिस' या पुस्तकातून अमर्त्य सेन यांनी केला. असमानता, विकास, अस्मिता, अन्याय, हिंसा इत्यादी विविध विषयांवरील संशोधनाचा हा दस्तऐवजच आहे.

१९९३ मध्ये बेकायदा शस्त्र बाळगण्याच्या गुन्ह्यासाठी संजय दत्त याला जेव्हा अटक झाली. तेव्हा अर्थातच अख्खं बॉलिवूड हादरले. बॉलिवूडमधील बहुतेकांनी संजयबद्दल सहानुभूती व्यक्त केली, पण निर्माता दिग्दर्शक सुभाष घई याने पुढे जाऊन थोडी तात्त्विक मांडणी केली. 'एक तो होती है गलती जिसका आदमी को अहसास होता है। दुसरा होता है गुनाह, जिसे देश का कानून शासन देता है। और तिसरा होता है पाप, जिसे सिर्फ भगवान सजा दे सकता है। संजयने गलती की है, उसका उसे एहसास हो गया है। बस बात वहीं छोड़ देनी चाहिये। पटो न पटो, घईसारखी तात्त्विक मांडणी सगळ्यानांच करता येईल असे नाही, पण चांगलं काय वाईट काय? चूक काय बरोबर काय? नक्की पाप कोणते आणि पुण्य काय? नैतिक-अनैतिक? समता विषमता? आणि सरतेशेवटी न्याय्य काय आणि अन्याय्य काय? हे प्रश्न सतत माणसाच्या मनात अनादिकालापासून उसळत असतात आणि त्यांची मांडणी करून उत्तर देण्याचे प्रयत्न ही रामायण महाभारतापासून चालू आहेत. नैतिक, न्याय्य आदर्श वागणं म्हणजे काय हे सांगणारे 'रामायण' हे पहिलं ज्ञात दस्तऐवज असावं. पुढे असेच प्रश्न अर्जुनाच्या आईला युद्धाच्या पार्श्वभूमीवर पडले आणि गीतेत त्याची सरमिसळ, उहापोह आणि उत्तरं देण्याचा प्रयत्न आहे. हे झालं व्यक्तिगत, पण व्यक्तिसमूहांबाबत म्हणजे समाजाबाबत हे प्रश्न अजूनच गुंतागुंतीचे होतात. वंश, जात, धर्म, भाषा, प्रदेश, आर्थिक स्तर, सांस्कृतिक स्तर, लिंग, वय यांनी जोडलेले विविध व्यक्तिसमूह समाजात नांदत असतात. होणाऱ्या विकासात या सगळ्याच व्यक्तिसमूहांना कमीत-कमी कर्तव्यात जास्तीत जास्त वाटा हवा असतो. सहसा नीती ही धोरणात्मक, तात्त्विक पातळीवर तर न्याय ही त्याची व्यावहारिक पातळीवर परिपूर्ती समजले जाते, पण बरेच वेळा त्याची सरमिसळही होते. न्याय्य समाजव्यवस्था कशी असावी यावर प्लेटोच्या 'रिपब्लिक'पासून ते मार्क्सच्या 'द कॅपिटल'पर्यंत उहापोह केला गेला आहे आणि एक आदर्श समाजव्यवस्था स्थापण्याचे स्वप्न आहे. सामाजिक न्यायाचा मार्क्सने मांडलेला मानवतावादी सिद्धान्त त्याच्याच एका वाक्यात सांगायचा तर प्रत्येकाच्या क्षमतेनुसार (काम) आणि

प्रत्येकाच्या आवश्यकतेनुसार (अन्न, वस्त्र, निवारा). शोपेनहॉवर, नित्शे, काफ्का, सार्त्र, थॉमस हॉब्स, जॉन लॉक, कांट, आंबेडकर आणि अलीकडे जॉन रोलस, रॉबर्ट नोझिक अशा अनेकांनी आपापले विचार मांडले आहेत. सामाजिक न्यायाची कल्पनाच मुळात खूप गुंतागुंतीची आहे. अगदी 'इन अ लार्जर पब्लिक इंटरेस्ट' म्हणजे जास्तीत जास्त लोकांच्या फायद्यासाठी हा वरवर आकर्षक आणि न्याय्य वाटणारा युक्तिवादही प्रत्यक्षात कसा फसवा असतो हे रेजिनाल्ड रोझच्या 'ट्रूथ अँड्री मेन जुरर्स'मध्ये उत्कृष्ट दाखवले आहे. ज्युरी (बहुसंख्यक १२) असलेल्या व्यक्तींची पूर्वग्रहदूषित मानसिकता एका (अल्पसंख्यक) आरोपीला दोषी ठरवण्यात कारणीभूत होते आणि प्रत्येकाला मात्र आपण योग्य न्याय करतोय असंच वाटत असतं.

या पार्श्वभूमीवर २००९ साली अमर्त्य सेन यांचं 'द आयडिया

ऑफ जस्टिस हे पुस्तक बघितले पाहिजे. यात त्यांनी 'द थिअरी ऑफ जस्टिस' (१९७९), जॉन रॉल्स यांच्या गाजलेल्या पुस्तकाच्या अनुषंगाने काही विचार मांडले आहेत. रॉल्सच्या अनेक विचारांना सेन पुष्टी देतात तर काही खोदून काढतात. सेन यांच्या मते आत्तापर्यंतचे सर्व विचारवंत आदर्श न्याय्य समाजाची मांडणी (ब्लूप्रिंट) करण्यात गुंतलेले असतात. एकदा अशी मांडणी (ब्लूप्रिंट) झाली की आपले काम संपले. मग शासन वेगवेगळ्या संस्था, धोरणे आणि योजना यांच्यामार्फत ती पूर्ण न्याय्य समाजाची कल्पना अंमलात आणेल, पण सेन यांच्या मते अशी आदर्श न्याय्य समाजाची कल्पनाच मुळात सर्वमान्य होणं कठीण असते. एखाद्या लहानशा समितीतही प्रत्येकाचे वेगळे मत असते आणि बेस्ट डिसिजन म्हणजे सर्वोत्कृष्ट निर्णय घेणे कठीण असते. सेन गमतीत म्हणतात, चांगला घोडा बनवण्यासाठी असलेली समिती सर्व-सहमती घेता घेता प्रत्यक्षात उंट बनवते आणि त्यालाच घोडा म्हणावं असं ठरवते आणि ही मतभिन्नता नैसर्गिक आहे. सेन यांच्या मते आदर्श न्याय्य समाजाची मांडणी करण्यात वेळ घालवण्यापेक्षा समाजात जे जे अन्याय्य आहे आणि जे सर्वमान्य आहे ते दूर करण्याचे प्रयत्न केले पाहिजेत. उदाहरणार्थ कुपोषण, आरोग्य-सेवा, स्वस्त-प्राथमिक-शिक्षण या विषयांवर सहसा सगळ्यांचे एकमत होईल. मग या बाबतीत जिथे-जिथे अन्याय आहे तो दूर केला पाहिजे. या मार्गाने आदर्श न्याय्य समाजाकडे लवकर पोहोचता येईल. नवीन गढी बांधण्याच्या स्वप्नांत रमण्यापेक्षा आहे ती झोपडी डागडुजी करून कशी सावरता येईल याचा विचार करण्याची गरज आहे. समाजातील ही अन्यायाची भावनाच पुढे टप्प्याटप्प्याने अस्मिता, संघर्ष आणि हिंसेला कारणीभूत होते. ही अन्यायाची भावना दूर करण्यासाठी राजकीय बहुविधता आणि सतत प्रश्नांवर चर्चा ही मूलभूत गोष्ट आहे.

या पुस्तकाचे चार भाग आहेत. १) दि डिमांड्स फॉर जस्टिस - यात सेन यांनी त्यांच्या सामाजिक न्यायाच्या कल्पना मांडल्या आहेत. २) फॉर्म ऑफ रिझनिंग - यात कारणमीमांसेचे वेगवेगळे आयाम चर्चिते आहेत ३) दि मटेरियल ऑफ जस्टिस यात समानता स्वातंत्र्य आणि क्षमता यांचा ऊहापोह केला आहे. तर चौथ्या आणि शेवटच्या भागात त्यांनी राजकीय बहुविधता आणि चर्चेचं महत्त्व विशद केलं आहे.

न्याय्य काय? याबाबतची मतभिन्नता कशी नैसर्गिक आहे हे विषद करताना सेन एक गोष्ट सांगतात - एक बासरी आणि तीन मुलं यांची. पाहिल्याने ती बासरी स्वतः कष्ट करून तयार केली आहे म्हणून त्याला वाटते त्या बासरीवर त्याचा नैसर्गिक हक्क आहे. दुसरा म्हणतो, 'मी गरीब आहे माझ्याकडे एकही खेळणं नाही म्हणून यावर माझा हक्क आहे. आणि तिसरा प्रत्यक्षात ती बासरी वाजवू शकतो आणि चांगली वाजवू शकतो म्हणून साहजिकच ती त्याला त्याच्या हक्काची वाटते. नैसर्गिक मालकी, समानता आणि उपयुक्तता या एकेका तत्त्वावर एकेकाचे म्हणणे न्याय्य आहे. पण यातल्या एका तत्त्वावर सर्व-सहमती कठीण आहे आणि उरलेल्या

दोघांना नेहमीच आपल्यावर अन्याय झाला असे वाटणार.

सेन दुसरा विचार मांडतात की मनुष्य निसर्गतः स्वतःचा स्वार्थ बघत असला तरी तो पूर्ण झाल्यावर समाजातील इतर व्यक्तिसमूहांवर होणाऱ्या अन्यायाकडे सहानुभूतीने बघतो आणि तो दूर करण्याचा प्रयत्न करतो. तसेच सामाजिक न्याय झाला का - होय की नाही? अशी बायनरी प्रक्रिया नसून - सततची प्रक्रिया आहे, पण यासाठी अधिक माहितीपूर्ण पर्याय असण्याची गरज असते. यासाठी माहितीचे परिवहन आणि त्यावर तर्क-वितर्क वाद-विवाद, युक्तिवाद होणे जरूरीचे असते. हे सहसा लोकशाहीत तिच्या अंतर्गत रचनेमुळे सहज घडते. माओच्या चीनमध्ये लोकशाही आणि पर्यायाने माहितीचे परिवहन नसल्याने दुष्काळात एकीकडे अन्न उपलब्ध असूनही दुसरीकडे काही कोटी लोक उपासमारीने मेले. लोकशाही असलेल्या देशात दुष्काळाचं जास्त चांगलं नियोजन होतं हे सेन सप्रमाण सिद्ध करतात. राज्यशास्त्रात 'अरोज थेअरम' म्हणून एक प्रमेय प्रसिद्ध आहे. ते समजायला अत्यंत गुंतागुंतीचे आहे, पण त्यातल्या त्यात सोप्या भाषेत सांगायचे तर ते पुढीलप्रमाणे आहे. समाजातील व्यक्तींच्या अग्रक्रमांचा (प्रेफरन्सेस) सारांश काढून त्यावरून जास्तच जास्त व्यक्तींना समाधानकारक वाटेल अशा सामाजिक निवडक्रमावर तर्कतः पोचणे अशक्य असते. अमेरिकन अर्थतज्ज्ञ केनेथ अरोज यांनी हे प्रमेय मांडण्याच्या आधी फ्रेंच गणितज्ञ जीन-चार्ल्स-डी-बोर्डा आणि मार्किस-डी-कॉंडरसेट यांनीही यावर काम केले होते, पण तिघेही एकाच निष्कर्षावर पोचले. सेन यांनी त्याला 'मोअर इन्फॉर्मर्ड चॉइसेस' म्हणजे बाजारव्यवस्थेची जोड दिली आणि मग हा निवडक्रमावर ठरवणे शक्य आहे असे प्रतिपादन केले.

पुढे जाऊन ते तुलनात्मक न्याय आणि परिपूर्ण न्याय ही संकल्पना मांडतात. सवलतीकरण आणि सक्षमीकरण यातील फरकावर त्यांनी जोर दिला. विकास, स्वातंत्र्य आणि त्याचा विस्तार व समता या तीन वेगवेगळ्या मुद्यांवर ऊहापोह केला. संपत्ती (जीडीपी) म्हणजेच संधी म्हणजेच स्वातंत्र्य आणि न्याय हे मानण्याचा आणि म्हणून संपत्तीला (जीडीपी) अवास्तव महत्त्व देण्याचा धोका ते अधोरेखित करतात.

एकप्रकारे 'द आयडिया ऑफ जस्टिस' हा अमर्त्य सेन यांनी त्यापूर्वी चार पाच दशके असमानता, विकास, अस्मिता आणि हिंसा इत्यादी विविध विषयावर केलेल्या संशोधनाचा सारांशरूपात दस्तऐवज आहे. यात त्यांनी अर्थशास्त्र, राज्यशास्त्र आणि समाजशास्त्राची सांगड घातली आहे.

अमर्त्य सेन यांना त्यांच्या अर्थशास्त्रातील भरीव कामगिरीबद्दल नोबेल पारितोषिक १९९८ साली मिळाले तर भारत सरकारने त्यांना १९९९ साली भारतरत्न देऊन गौरवले.

- धनंजय गांगल

भ्रमणध्वनी : ९८२९०३२८३०

dhananjay.gangal@gmail.com

चीनचे अध्यक्ष - व्सी जिनपिंग

डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार

जगातल्या सर्वाधिक लोकसंख्येच्या व दुसऱ्या नंबरचं अर्थकारण असलेल्या साम्यवादी देशाच्या अध्यक्षविषयी जगाला फार कमी माहिती आहे. मंद हास्य करित असणारे त्यांचे फोटो जगानं बघितले आहे. ट्रंपप्रमाणे ते भपकेबाज नाहीत. पण सत्तेच्या बाबतीत अमेरिकन अध्यक्ष किंवा आपले मोदी स्पर्धा करू शकत नाही. त्यांच्या अनुमतीशिवाय त्या लाल देशात झाडाचं पान देखील हलत नाही. लोकशाहीत देशमुख्याला संसदेशी मुकाबला करावा लागतो. पण व्सी जिनपिंगला या भानगडीत पडण्याची जरूरी नाही. प्रसिद्धी ऐवजी त्यांनी सत्ता गोळा केली. ते २०१२ च्या उत्तरार्धात सत्तेवर आले. गेल्या वर्षी त्यांची ५ वर्षांची मुदत संपणार होती.

त्यावेळी ते दुसऱ्या ५ वर्षांच्या मुदतीसाठी उभे राहिले व ९९ टक्के मताधिक्याने निवडून आले. त्यांनी राज्यघटनेची एकूण १० वर्षांची मुदत रद्द करून ते आजन्म बादशहा झाले. त्यासाठी त्यांना मतदारांना तोंड देण्याची जरूरी नव्हती. देशातील साम्यवादी पक्षाच्या प्रतिनिधींनी त्यांना बिनविरोध निवडून दिलं. हे उद्या सूर्योदय होईल एवढं निश्चित होतं. त्यांच्या विरोधात कुणीच उभं नव्हतं, याशिवाय त्याच वेळी ७ सभासदांची स्टँडिंग कमिटीही निवडून आली. हे चीनचं संचालक मंडळ. ते आणि अध्यक्ष चीनचा सगळा कारभार बघतात. हे सर्व सभासद व्सीना धार्जिण असल्यामुळे त्यांना विरोध करण्यासारखं देशात कुणी उरलं नाही. देशाच्या सत्तेचे लगामच

नव्हे तर त्या बरोबर साम्यवादी पक्षाचं अध्यक्षपद व १२ लक्ष सैन्याचे, २६० अणुबाँबचे व ११७ जहाजं असलेल्या आरमाराचे ते मुख्य आहेत. याशिवाय देशातली सर्व माध्यमं त्यांच्या मुठीत आपल्याविषयी कुणी नकारात्मक लिहू नये असं त्यांनी केव्हाच फर्मान काढलं. तेव्हापासून रजत व मुद्रित माध्यमं देशात फक्त सकारात्मक सूच काढत आहेत.

त्यांनी गेल्या ५ वर्षात जी कामगिरी केली ती भारताच्या कुठच्याच पंतप्रधानांना शक्य झाली नाही. कारण आपल्या बहुधार्मिकतेमुळे, बहुसांस्कृतिकतेमुळे, बहुजातीयतेमुळे व बहुभाषिकतेमुळे कुठलीही योजना तडीस नेणं कठीण आहे. हे अडथळे क्सींच्या वाटचाला येत नाहीत. तरीही त्यांचं कर्तृत्व व द्रष्टेपणा वाखाणण्यासारखी आहेत. या बाबतीत दोन देशांच्या धोरणात जो फरक आहे तो महत्त्वाचा आहे. उभय देश इतिहासात वैभवशाली होते. आपल्या देशात एकेकाळी सोन्याचा धूर निघत असे आणि नद्या दूध आणि मधानं भरून वाहत. हे हरवलेलं वैभव पुन्हा गवसणं आपलं उद्दिष्ट आहे असं कुठल्याच पंतप्रधानांनी घोषित केलं नाही. उलट मोदींची दूरदृष्टी मर्यादित आहे. दारिद्र्य हटवून देशाचं राहणीमान उंचावणं हाच आजच्या पंतप्रधानांचा हेतू आहे. त्यात भारताला महासत्ताक राष्ट्राची झूल मिळावी असं कुठलाच सत्ताधारी म्हणत नाही. ती पुंगी त्यांचे रिकामटेकडे अनुयायी व राष्ट्रवादाने मदांध झालेले काही खाजगी लोक वाजवतात. थोडक्यात म्हणजे आपलं धोरण व द्रष्टेपणा देशापुरताच सीमित आहे. पण क्सी जगाकडे निराळ्या दृष्टीनं बघतात.

चीनला इतिहासात जे महत्त्व होतं ते त्यांना पुन्हा प्राप्त करून देशाला अमेरिकेच्या पुढे न्यायचं आहे. असं करणं चीनचं स्वप्न आहे असं ते म्हणतात. २००८ मध्ये बेजिंगमध्ये भरलेल्या ऑलिंपिक सामन्याचे ते मुख्य होते. त्यावेळी चीननं ४५ अब्ज डॉलर खर्च करून महासत्ताक राष्ट्राच्या रिंगणात आपली टोपी फेकली. तसं भारतानं कधीच केलं नाही. चीन ही पहिल्या नंबरची शक्ती ओळखली जावी. त्यावर क्सींनी गेल्या ५ वर्षांत आपली ऊर्जा खर्च केली. एवढंच नव्हे तर भारतीय पंतप्रधानांप्रमाणे नुसती घोषणा करून ते थांबले नाहीत तर त्या दिशेने काही ठोस पावलं देखील उचललीत. गेल्या दोन महायुद्धात जगानं आपल्या देशाची जी शकले केली व अपमान केला तो कधीही होऊ देणार नाही असं त्यांनी कांकण बांधलं. म्हणजे इतिहासात चीनचा जो भूप्रदेश व जलप्रदेश होता तो जिंकणं आलंच. हे हक्क काल्पनिक असले तरी त्यांना त्याची क्षिती नाही. या विस्तारगंडाचा भाग म्हणजे भारतीशी असलेले सरहद्द प्रश्न व अरुणाचल प्रदेश!

'सर्व दक्षिण चिनी समुद्र आपल्या मालकीचा आहे', असं अमेरिका पाहत असताना जगाला सांगण्यास बरंच धारिष्ट्य लागतं. त्या समुद्रावरून दरवर्षी ५ ट्रिलियन डॉलरचं दळणवळण होतं. त्याच्या पोटात १२५ अब्ज पिंप तेल १९० ट्रिलियन क्यूबिक फिटचा वायू यांचे प्रचंड साठे असून त्यावर आपला हक्क आहे हे क्सींना वेगळं सांगण्याची जरूरी नाही. आपला देश वाणीप्रवण

तर चीन कृतिशील. क्सींनी या समुद्रातील निर्जन बेटं एकमेकांना जोडून तिथे व्यूहात्मक ठिकाणी लष्करी छावण्या बांधल्या. लष्करी विमानं उतरवण्याची सोय केली. चीनचे हक्क आपण जुमानत नाही हे अमेरिकेनं आपल्या लष्करी नौका या समुद्रावर पाठवून जगाला व दोस्तराष्ट्रांना पटवून दिलं. तरीही जपान, दक्षिण कोरिया, फिलिपाईन, तैवान, मलेशिया व बोर्नो देश डगमगले. आता यात व्हिएतनामचाही समावेश करावा लागेल म्हणून अमेरिकेनं त्यांना चुचकारलं. पण महत्त्वाचं म्हणजे वेळ आलीच तर शत्रूच्या गळ्याभोवती फास आवळण्यास लागणाऱ्या पायाभूत सुविधा क्सींनी उभारल्या. तसेच ते भारताच्या सरहद्दीवरही स्वस्थ बसले नाहीत. हिमाचल प्रदेशापासून फार दूर नसलेल्या भागात चीननं अनेक विमानतळं बांधली. हिमालय खोदून रेल्वेचा फाटा आपल्या राज्याच्या व नेपाळच्या सरहद्दीपर्यंत नेला. आता चीनचं सैन्य अभेद्य समजल्या जाणाऱ्या हिमालयातून थेट आपल्या सरहद्दीपर्यंत आलं. त्याचे काही सैनिक हिमाचल प्रदेशात घुसखोरी करून आलेल्यांच्या बातम्या मी टाइम्समध्ये वाचल्या.

आपल्या शक्तीचं जागतिक प्रक्षेपण करण्यामागे हेतू आहे. तो म्हणजे अमेरिकेच्या दोस्त राष्ट्रांचं मतपरिवर्तन करून त्यांना आपल्या प्रभाववर्तुळात आणणं. ते नुसत्या राजनैतिक वाटाघाटी करून होऊ शकत नाही कारण चीनचं अनेक राष्ट्रांशी जन्मशत्रुत्व आहे. जपाननं दुसऱ्या महायुद्धात केलेला छळ तो देश अजून विसरलेला नाही. व्हिएतनाम खंडिय शेजारी असला तरी दोन देशांत विस्तव आडवा जात नाही. मी त्या देशाला भेट दिली तेव्हा वाटाड्यानं या वैराचा आम्हाला विसर पडू दिला नाही. पण अमेरिकेनं चीनचं उद्दिष्ट केव्हाच ओळखलं व त्या देशाच्या गळ्याभोवती शीतयुद्धात सोव्हिएट युनियनच्या गळ्याभोवती ओवली तशी दोस्त राष्ट्रांची माळ गुंफली. आता या माळेत एवढे दिवस तटस्थ असलेल्या भारताचाही समावेश करावा लागेल. अमेरिकेच्या तावडीतून एकच देश सुटला. तो म्हणजे पाकिस्तान. त्या देशानं आपल्या लाल मित्राशी खास सख्य जोडलं. अमेरिकेनं आपला उपभोग घेऊन सोडून दिलं म्हणून त्या देशाचा खास रोष आहे. तर त्यांच्या दुतोंडी वर्तणुकीमुळे ते महासत्ताक राष्ट्रही तेवढंच रागावलं आहे. या राजकीय पोकळीचा फायदा घेऊन चीन ऐन वेळेवर पाकिस्तानच्या मदतीस धावून आला. त्यानं अणुऊर्जेच्या भट्ट्या बांधून वीजटंचाई दूर करण्यास मदत केली. उत्तर-दक्षिण महामार्ग व रेल्वे बांधून तो उत्तरेला लाल देशाशी जोडला व व्यापार वाढवला. तसंच ग्वाडेर हे बंदर बांधून तिथे नाविक छावणी बांधली.

याशिवाय क्सींच्या नेतृत्वाखाली चीननं आपल्या प्रभुत्वाचे पंख जगभर पसरवले. खनिजसंपत्तीसंपन्न आफ्रिका खंड त्याला आकर्षक वाटला. तिथल्या अनेक देशात सडका, धरणं, पूल व रेल्वे बांधून त्या देशांना कृतज्ञ केलं व त्यांच्या खनिज संपत्तीचं शोषण करण्यास सुरुवात केली.

परदेशी धोरणाबरोबरच क्सींनी सत्तेवर येताच देशांतर्गत बदलही केले. भ्रष्टाचाराचा धूमाकूळ देशभर संचार करीत

असल्यामुळे त्यांनी प्रथम त्या भस्मासुराला टक्कर दिली. त्यांनी १ लाखाहून अधिक सरकारी बाबूंना एक तर पदच्युत केलं नाहीतर त्यांची बढती बंद केली. जनतेचं कुठलंही काम करताना लोकांकडून महागड्या भेटवस्तू किंवा उच्च व अभिरुचीसंपन्न उपहारगृहात जेवण उकळण्याची चीनमध्ये प्रथा असे. त्यामुळे देशात आरामदायी वस्तूंच्या खपाला व त्या विकणाऱ्या कंपन्यांच्या फायद्याला पूर आला होता. या कंपन्या प्रामुख्याने परदेशी! क्सींच्या काटकसरीमुळे त्यांच्या पोटावर पाय पडला. टिफनीसारखी उच्चभू दुकानं ओस पडली. पण या मोहिमेत क्सीने एका दगडानं दोन पक्षी मारले. भ्रष्टाचाराचा आरोप करून विरोधकांचा नायनाट केला. त्याच्या जाळ्यात अडकलेला मोठा मासा म्हणजे देशाचा संरक्षण प्रमुख झाऊ याँगकिंग. तो मोठ्या हुद्यावर तर होताच पण क्सीला सत्तास्पर्धक होता. आपल्या पदाचा दुरुपयोग करून मालमत्ता कमावली या आरोपाखाली त्याला कोर्टात ओढून कारवाया केल्या. साम्यवादी देशात न्यायव्यवस्थाही क्सीधार्जिणीच. म्हणून निकाल त्याचेविरुद्ध लागून तो आता कारावासाची हवा खात बसला आहे. भ्रष्टाचार निर्मूलन करताना क्सीनी मानवी हक्कांचं उल्लंघन केलं असा जागतिक मानवी हक्क आयोगाचा दावा आहे. पण अशा टीकेकडे क्सींनी लक्ष देणं केव्हाच बंद केलं. चीन पाश्चात्य मूल्यांनुसार न वागता स्वतःच्या मूल्यावस्थेला धरून आचरण करेल हे त्यांनी केव्हाच जाहीर केलं. देशात मानवी हक्काचा आदर होत नाही हे खरं असलं तरी आपल्याला त्याची भीती नाही असं ते अभिमानानं म्हणतात. चीनचं वेगळेपण त्यांना जगाला दाखवायचं आहे.

सत्तेवर येऊन त्यांनी एक मोठी कामगिरी केली. ती म्हणजे त्यांनी जागतिक बँकेच्या स्पर्धेला एशियन इंफ्रास्ट्रक्चर्स व इनव्हेस्टमेंट बँक स्थापन करण्यात पुढाकार घेतला. याचं कारण वर्ल्ड बँकेवर अमेरिकेचं प्रभुत्व आहे. बँक २०१६ मध्ये स्थापन होऊन तिचं मुख्यालय बेजिंगमध्येच आहे. जगातले ५२ देश त्याचे सदस्य आहेत. अमेरिकेनं आमंत्रण नाकारलं तरी भारतानं स्वीकारलं. बँकेच्या १०० अब्ज डॉलर भागभांडवलात चीनचा सर्वाधिक हिस्सा (३० अब्ज डॉलर) आहे तर त्यात भारतानं १०.४ अब्ज डॉलर्स गुंतवले. ही वित्तसंस्था स्थापन करण्यामागे हेतू एकच. तो म्हणजे चीनप्रणित योजनांना पतपुरवठा करून देशाची प्रतिष्ठा वाढवणे. क्सींनी लगेच प्राचीन रेशिम मार्गाचं पुनरुत्थान करून चीनचं वैभव पुनःप्रस्थापित करण्यासाठी या बँकेकडून कर्ज काढलं. ही योजना जवळजवळ पूर्ण झाली असून चीनचा माल या मार्गानं युरोपमध्ये पोहचला. याप्रमाणे क्सींनी आपली मुद्रा जागतिक पातळीवर उमटवली. २०१३ मध्ये घोषित केलेली योजना अवघ्या २-३ वर्षांत पूर्ण होत आहे. यावरून आपल्याला बरंच शिकण्यासारखं आहे. मी जानेवारी २०१६ मध्ये पुण्याच्या रेल्वे स्टेशनवर गेलो असता तिथला एक सरकता जिना बंद होता. मग एका वर्षानंतर पुन्हा तिथे गेलो असता तो तसाच स्थितप्रज्ञ दिसला.

याशिवाय क्सींनी लष्कराची सूत्र हाती घेतल्यावर अब्जावधी डॉलर खर्च करून त्यात लक्षणीय सुधारणा केल्या. या आधुनिकीकरणामुळे भारत चिंताग्रस्त व्हायला पाहिजे. त्याऐवजी अमेरिका काळजीत पडली. त्यामुळे त्या भागातलं शक्ती समीकरण बदललं. भारतीय सैन्याजवळ दुसऱ्या महायुद्धातल्या बंदुका सापडतात तर चिनी सैनिक आधुनिक शस्त्रास्त्रसंपन्न झाले आहेत. या आधुनिकीकरणाचं व पुनर्रचनेचं श्रेय क्सींना जातं.

लहानपणापासूनच लोक क्सीला 'तू एक दिवस मोठा होणार' असं सांगत कारण त्याचा जन्म १९५३ मध्ये एका उच्चभू घरात झाला. त्यावेळी माऊत्से तुंगची राजवट होती. त्या मुदतीत वडील सत्तासमीप असून त्यांना उपपंतप्रधानाचं पद देण्यात आलं होतं. त्यामुळे क्सीचं भविष्य उज्ज्वल होतं, पण झालं उलटच. क्सी लहान असताना माऊनं सांस्कृतिक क्रांती सुरू केली. बुद्धिवाद्यांच्या एकनिष्ठेविषयी तो साशंक झाला. हा वर्ग साम्यवाद्याला पाठिंबा न देता अमेरिकेच्या भांडवलशाहीकडे झुकत आहे अशी त्याला शंका आली आणि त्याचं बुद्धिशालन करण्यासाठी त्यानं अशा देशद्रोही लोकांना १९६६ मध्ये पकडून ग्रामीण भागात शेतकाम व इतर कष्टाची कामं करण्यास पाठवलं. यात क्सीच्या वडिलांचा नंबर लागला. उच्चपदस्थ असूनही त्यांना अटक करून एका दूरस्थ ग्रामीण भागात पाठवण्यात आलं. त्यामुळे किशोरवयात असलेल्या क्सीचं जग कोसळून पडलं. त्याचं घरदार तर गेलंच पण तो एकदम निराश्रित झाला. तो १३ वर्षांचा असताना त्यालाही ग्रामीण भागात रवाना करण्यात आलं. त्याचं शिक्षण एकदम खंडित झालं. त्याला गुहेत राहून दिवसा गोठ्यातलं शेण गोळा करण्याचं काम मिळालं. याप्रमाणे कष्टाच्या मुशीत त्याचं बालपण गेलं. या वनवासात त्यानं ७ वर्ष काढली. पण तिथे आपण आदर्शवाद व लवचिकपणा ही महत्त्वाची मूल्ये शिकलो असं आज ते म्हणतात. नंतर क्सीनं शिक्षण सुरू करून बेजिंगमधल्या एका विद्यापीठातून रासायनिक अभियांत्रिकीमध्ये १९७९ साली पदवी मिळवली. पण त्या व्यवसायात तो कधीच शिरला नाही. कॉलेजमध्ये असताना त्याला वर्षभर अमेरिकेच्या आयोवा (Iowa) या कृषिप्रधान प्रांतात एका शेतकऱ्याच्या घरी पाहुणा म्हणून राहण्याची संधी मिळाली. त्यावेळी तो भांडवलशाहीविषयी बरंच शिकला. उद्योग स्वातंत्र्याचं महत्त्व त्याला कळलं.

पदवीधर झाल्यावर त्यानं राजकारणात शिरण्याचं ठरवलं. चीनमध्ये एकच राजकीय पक्ष. तो म्हणजे साम्यवाद. त्याचा सभासद झाल्याशिवाय पुढे येणं शक्य नसल्यामुळे क्सीनं त्यासाठी अर्ज केला. तो धुडकावून लावण्यात आला. तरी निराश न होता त्यानं एका पाठोपाठ नऊ अर्ज पाठवले. ते सर्व फेटाळून टाकण्यात आले. वडिलांचा इतिहास लक्षात घेऊन ही नकारघंटा वाजवण्यात आली हे त्याला समजलं. तरीही त्यानं दहाव्यांदा अर्ज पाठवला आणि यावेळी त्याचं नशीब उघडलं. शेवटी तो साम्यवादी पक्षाचा अधिकृत सदस्य झाला आणि पक्षाचं काम करण्यास त्याची वाट

मोकळी झाली. चीनच्या १.४ अब्ज लोकात आज फक्त ८९ दशलक्ष साम्यवादी पक्षाचे सभासद आहेत. तेच फक्त राजकारणात काम करू शकतात.

१९८२च्या सुमारास त्याचं के लिंगलिंग नावाच्या मुलीशी लग्न झालं. तिचे वडील चीनचे लंडनस्थित राजदूत होते. सासरवाडी क्सीच्या राजकीय जीवनाला पोषक असली तरी ते लग्न फार वर्ष टिकलं नाही. १९८७ मध्ये क्सी फुजियन प्रांतातील किसियामेन नावाच्या एका लोकगायिकेशी दुसरं लग्न झालं. ती आज चिनी लष्करात सेनापतीचं पद भूषवते. त्यांना क्सीनं मिंगझी नावाची मुलगी असून तिंनं टोपण नाव स्वीकारून हार्वर्डमध्ये शिक्षण घेतलं असं म्हणतात.

चीनच्या सत्ता शिडीवर क्सीचं क्रमाक्रमानं मार्गक्रमण सुरू झालं. त्यावेळी त्यानं पक्षाचं काम रोखठोकपणे करून योग्य ओळखी करून घेतल्या. त्या त्याच्या बढतीसाठी कामी आल्या. त्यानं दोन प्रांताचं गव्हर्नरपद भूषवलं. महत्वाचं म्हणजे त्यावेळी तो स्थानिक साम्यवादी पक्षाचा सचिव झाला. गव्हर्नरपद हे महत्वाचं असतं कारण त्यामुळे सत्ता हाती येते. मित्रांना निरनिराळ्या पदावर नेमून त्यांची सदिच्छा निर्माण करता येते. २००७ मध्ये क्सीचं नशिब उघडलं. त्यावेळी शांघाय या मोठ्या शहराच्या नगरपालिकेत काही घोटाळे सापडले. कर्मचाऱ्यांच्या निवृत्ती निधीच्या व्यवस्थापनात भ्रष्टाचार बोकळला होता. त्याची साफसफाई करण्यासाठी क्सींना पाठवण्यात आलं. त्यानं ती कामगिरी एवढ्या कौशल्यानं बजावली की एका वर्षातच म्हणजे २००८ मध्ये त्यांना चीनमधील सर्वाधिक बलशाली समजल्या जाणाऱ्या संचालक मंडळाचे सभासद म्हणून नेमण्यात आलं. चीनमधल्या सत्ताबळाचा उगम येथून होत असल्यामुळे क्सी एक शक्तिवान नेता म्हणून ओळखल्या जाऊ लागले. या पदावर असताना ऑलिंपिक सामन्याची जबाबदारी त्यांच्यावर सोपविण्यात आली. त्यांच्या व्यवस्थापन चातुर्यामुळे हे सामने यशस्वी तर झालेच पण त्यामुळे साम्यवादी चीनची जागतिक प्रतिमा उजळली व देश महासत्ताक राष्ट्राच्या उंबरठ्यावर उभा आहे असा जगमानस झाला. क्सीचं हे असामान्य प्रभुत्व बघून त्यांना अंतिम जबाबदारी देण्यात आली. २०१२च्या ऑक्टोबर महिन्यात ते पोलिटब्युरेचे अध्यक्ष झाले आणि एक मोठं शिखर गाठलं. याशिवाय ते उभ्या साम्यवादी पक्षाचे अध्यक्ष व लष्कराचे मुख्य झाले. आता ते सर्वांचे चेअरमन झाले अशी त्यांच्यावर टीका करण्यात येते कारण कुठलीही निरंकुश सत्ता धोक्याची असते.

क्सींची राहणी साधीच. त्यांचा वार्षिक पगार फक्त १३,२०० डॉलर (९ लाख रुपये) असे. अमेरिकेत तर तो दारिद्र्यरेषेखालचा समजण्यात येतो. आता त्यात ६० टक्के वाढ करण्यात येऊन तो २०,००० डॉलर करण्यात आला. तरीही अशा उत्पन्नाच्या लोकांना अमेरिकेत गरीब म्हणून सरकार अनुदान देतं. नंबर दोनचं अर्थकारण असलेल्या देशाला हे तुटपुंज वेतन शोभत नाही. याउलट जगातला एक गरीब देश म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या भारताच्या पंतप्रधानांची

कमाई जास्त आहे. मोदी वर्षाकाठी ३०,३०० डॉलर (२० लाख रुपये) कमावतात. चीनमध्ये किमान सरकारी पगार महिन्याला २१२ डॉलर (१४,००० रुपये) असल्यामुळे अध्यक्षचं उत्पन्न त्यापेक्षा फार जास्त नाही असंच म्हणावं लागेल. रहायला फुकट जागा. फिरायला सरकारी वाहन व काम करायला भरपूर नोकरचाकर मिळत असल्यामुळे या तुटपुंज्या पगारावर संसार चालवता येतो. तो एवढा कमी की करपात्र ठरत नाही. त्यामुळे तो सर्व बँकेत जमा करता येतो.

परंतु पगार कमी असला तरी सत्ता केवढी?

जागतिक अर्थकारणात चीनचं योगदान लक्षणीय आहे. औद्योगिक उत्पादनात त्याचा जगात पहिला नंबर लागतो. अमेरिकेनंतर लष्करी बळाच्या बाबतीत चीनच येतो. चीनमध्ये विहारस्वातंत्र्य आहे. पण विचार व अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य नाही. प्रगतीची या पुढील पायरी गाठण्यासाठी वैचारिक स्वातंत्र्याची गरज असते असं तज्ज्ञ म्हणतात. तसं केलं तर लोक साम्यवाद झिडकारून देतील अशी भीती, त्यामुळे क्सींची सत्ता कमी होईल. ते अर्थातच त्यांना मान्य नाही. जगात भारतातले दोन प्रांत (केरळ व पश्चिम बंगाल) सोडून दुसऱ्या कुणीच साम्यवाद स्वखुशीनं पत्करला नाही. लेनिनप्रमाणं माऊनं, कॅस्ट्रो व उत्तर कोरियाच्या किम साँग ऊननं तो जनतेवर लादला. पण पुढेमागे जनता साम्यवादाचं जू मानेवरून झुगारून स्वातंत्र्य मागेल या भीतीनं क्सींना घाम फुटतो कारण कुठच्याही जुलूमशाहीला स्थैर्य नसतं. हे ओळखून चिनी लोकांनी आपलं भांडवल परदेशात नेण्यास सुरुवात केली व चीनच्या गंगाजळीत घट झाली. ती रोखण्यासाठी क्सींनी कठोर बंधनं लादली. तसंच पायाभूत सुविधा बांधण्यासाठी सरकारनं व शासकीय कंपन्यांनी भरपूर कर्ज काढलं. ते आता राष्ट्रीय ढोबळ उत्पन्नाच्या २.७ पट झालं आहे. अगोदरच वाढदर हडकुळा होत असल्यामुळे व मजूरवर्ग 'एकच पुरे'च्या धोरणामुळे वयस्क व अपुरा पडत असल्यामुळे क्सी समोरचा सर्वात मोठा प्रश्न अर्थकारण समजला जातो. त्यासाठी लागणारं आर्थिक कौशल्य त्यांच्यात आहे की नाही याविषयी जग शंकित आहे. तो बरोबर सोडवला नाही तर देशातलं सामाजिक स्थैर्य ढळून सरकारलाच शह बसण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. जुलूमशाहा जेवढ्या गतीनं गादीवर येतात तेवढ्याच वेगानं पदच्युत होतात असं इतिहास सांगतो.

– डॉ. अनंत पां. लाभसेटवार (Ph.D.)

anantlabh@gmail.com

(लेखक फर्स्ट नॅशनल बँक आणि ट्रस्ट कंपनी, कॅन्सास अमेरिका या वित्तसंस्थेचे १४ वर्षं चेअरमन ऑफ दी बोर्ड होते..)

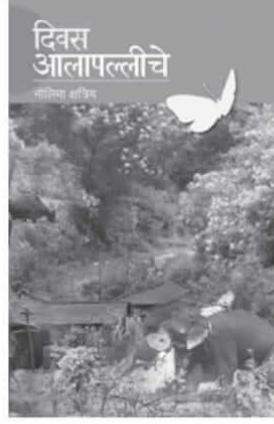

नीलिमा क्षत्रिय लिखित 'दिवस आलापल्लीचे'

नीलिमा क्षत्रिय लिखित व 'ग्रंथाली' प्रकाशित 'दिवस आलापल्लीचे' ह्या पुस्तकाचा प्रकाशन समारंभ प्रख्यात साहित्यिक रंगनाथ पठारे यांच्या हस्ते संगमनेर येथील 'मालापाणी हेल्थ क्लब' येथे संपन्न झाला.

अध्यक्षस्थानी संगमनेरच्या नगराध्यक्षा दुर्गाताई तांबे ह्या होत्या. 'ग्रंथाली' प्रतिनिधी म्हणून ज्येष्ठ पत्रकार पद्मभूषण देशपांडे, तसेच प्रा. डॉ. राहुल हांडे व संगमनेरच्या प्रसिद्ध स्त्रीरोगतज्ज्ञ डॉ. अर्चना माळी हे मान्यवरही व्यासपीठावर उपस्थित होते.

ह्याप्रसंगी 'दिवस आलापल्लीचे' ह्या पुस्तकाविषयी बोलताना प्रा. रंगनाथ पठारे म्हणाले, 'हे पुस्तक वाचकांच्या मनातले गाव जागे करते. चांगल्या लेखनाचे हे वैशिष्ट्य असते, ते वाचकाला पुनर्रचना करायला लावते. फार कमी पुस्तके हे करतात. त्यापैकीच

एक हे पुस्तक आहे.' लेखनातील सहजता पाहून लक्ष्मीबाई टिळकांच्या 'स्मृतिचित्रे'ची आठवण होते. असेही त्यांनी नमूद केले.

पुस्तकातील सौंदर्यस्थळे उलगडताना ते म्हणाले की, तसेच गडचिरोली जिल्ह्यातलं हे छोटंसं गाव आलापल्ली, तिथला परिसर, निसर्ग, तिथली माणसे, तिथले वातावरण हे फार सुंदर रीतीने जिवंत होऊन आपल्यासमोर येते. लेखनातील प्रांजळपणा व निर्मलता वाचकांच्या मनाला स्पर्श करते, पद्मभूषण देशपांडे यांनी 'ग्रंथाली'च्या कार्यावर प्रकाश टाकला.

प्रा. डॉ. राहुल हांडे व डॉ. अर्चना माळी ह्यांनी पुस्तकातील भावलेले क्षण श्रोत्यांच्या पुनर्रत्ययास आणून दिले. दुर्गाताई तांबे यांनी नीलिमा क्षत्रिय यांना पुढील साहित्यिक वाटचालीसाठी शुभेच्छा दिल्या. कार्यक्रमाचे सूत्रसंचालन प्रा. जितेंद्र पाटील यांनी केले.

दिलीप कोलते यांचा अनुवादित कवितासंग्रह 'ऊर्मी स्वातंत्र्याची'

विकास सिरपुरकर

दिलीप कोलते

डॉ. अब्दुस सत्तार दळवी

डॉ. श्यामला वनारसे

सुदेश हिंगलासपूरकर

अस्मिता पांडे

स्वातंत्र्यपूर्व काळात ब्रिटिश साम्राज्याच्या जोखडातून देशाची सुटका व्हावी म्हणून जनजागृतीसाठी विविध भाषांतून लिहिलेल्या (प्रामुख्याने हिंदी, हिंदुस्थानी, उर्दू) कविता तत्कालीन शासनाने जप्त केल्या होत्या. स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर भारत शासनाच्या सूचना व मंत्रालयाच्या प्रकाशन विभागाद्वारे 'जब्तशुदा गीत-आजादी और एकताके तराने' व 'आजादी की लडाई के जब्तशुदा तराने' अशा दोन पुस्तकांतून त्यातील काही कविता प्रकाशित करण्यात आल्या. त्यातील काही रचनांचे शक्यतो ताल, वृत्त, छंद कायम ठेवून मराठीकरण करण्याचे काम दिलीप कोलते यांनी केले आहे. 'ग्रंथाली'तर्फे त्यांनी केलेला हा भावानुवाद 'ऊर्मी स्वातंत्र्याची' या नावाने मुंबईत प्रकाशित करण्यात आला. या कार्यक्रमात सुरुवातीला सुदेश हिंगलासपूरकर यांनी 'ग्रंथाली'ची भूमिका विशद केली. दिलीप कोलते यांनी आपले मनोगत व काही कवितांचे सादरीकरण

केले. मुख्य वक्त्या म्हणून डॉ. श्यामला वनारसे उपस्थित होत्या. त्यांनी आपल्या ओघवत्या शैलीत अभ्यासपूर्ण विचार मांडले. तर अध्यक्षस्थानी उर्दू व मराठी भाषांचे जाणकार विद्वान डॉ. अब्दुस सत्तार दळवी हे उपस्थित होते. त्यांनी आपल्या खुमासदार शैलीत विचार मांडून रसिकतेचा प्रत्यय दिला. सर्वोच्च न्यायालयाचे निवृत्त न्यायाधीश विकास सिरपुरकर यांच्या हस्ते या पुस्तकाचे प्रकाशन झाले. या सर्व भाषणांचे मुख्य सूत्र, भाषांमध्ये भगिनीभाव वाढावा व माणसांमध्ये बंधुभाव वाढावा असे होते. धर्म किंवा जातींचे अडसर नसावेत असे होते. कार्यक्रमाचे नेटके संचालन अस्मिता पांडे यांनी केले. या कार्यक्रमाला दिनकर गांगल व अनुराधा गांगल, चांगदेव काळे, कवी अशोक नायगावकर, माजी सनदी अधिकारी बालकुमार अग्रवाल, निवृत्त सचिव शशिकांत तांबे तसेच उर्दू भाषेच्या अभ्यासकांची विशेष उपस्थिती होती.

कथाकार अरविंद गोखले

आयुष्यभर ज्यांनी उपासना केली ती कथेची. व्रतस्थ घ्यास घेतला तो कथेचा. जीवनाशी जोडून घेतली ती कथाच. असे कथा आणि कथाविश्वात रममाण झालेले कथाकार म्हणजे कथाव्रती अरविंद गोखले. ज्यांची पहिली कथा 'परशुरामियन' मधून छापून आली १९३५ मध्ये, म्हणजे वयाच्या १४ व्या वर्षी, तिचे नाव होते 'हेअर कटिंग सलून'. तिथून सुरु झालेला हा प्रवास अखंडपणे प्रवाही राहिला, अगदी त्यांच्या अखेरपर्यंत. या प्रदीर्घ प्रवाही काळात प्रकाशित झालेल्या कथांची संख्या आहे सहाशे. तर विविध प्रकाशकांनी प्रकाशित केलेल्या पुस्तकांची संख्या आहे एक्याऐंशी. इतके व्रतस्थपणे एकाच साहित्यप्रकाराशी इमान राखणे म्हणजे स्वतःच स्वतःची कसोटी पाहणे, पण ज्यांना हे उत्तमपणे जमले, जगण्याशी जुळवून जगणे जमले, ते अरविंद गोखले सर्वांच्याच आदराचे स्थानक आहेत. असा अथक प्रवास करणाऱ्या ध्येयासक्त प्रवाशाविषयीचा ग्रंथ साकार केला आहे नीला वसंत उपाध्ये यांनी. नीला उपाध्ये म्हणजे 'पायोनियर रिपोर्टर!' एम्.ए. झाल्यानंतर तीव्र इच्छा होती ती प्राध्यापक होण्याची. जगणे पावन झाले ते मात्र पत्रकाराच्या खडतर व्रताने. पुरुषांच्या मक्तेदारीत पहिल्या झुंजार महिला पत्रकार. त्यांची या क्षेत्रावर उमटलेली कर्तबगारीची यशस्वी मोहर सर्वमान्य आहेच. त्यांच्या या यशस्वीतेच्या सन्मानावर गौरवाच्या मोहरांनी शिककामोर्तब केलेले आहे. एक नव्हे दोन नव्हे, तब्बल तीन डझन प्रतिष्ठेच्या पुरस्कारांचे शिककामोर्तब! या सगळ्याचे श्रेय त्या देतात ते अरविंद गोखले यांना. त्या अर्थाने ही एक भावांजली आहे, शीलू पाटील/नीला उपाध्ये

यांनी काकांना वाहिलेली. शिष्येने गुरुला मनापासून वाहिलेली अनोखी भावांजली. एका स्वतंत्र ग्रंथाची भावांजली. तीही जन्मशताब्दीच्या प्रारंभाचे औचित्य आत्मीयतेने लक्षात ठेवून. अरविंद गोखले यांच्या जन्मशताब्दीचा प्रारंभ दि. १९ फेब्रुवारी २०१८ पासून सुरु झाला आहे. (जन्म १९ फेब्रुवारी १९१९, मृत्यू २४ ऑक्टोबर १९९२)

अरविंद गोखले हे नवकथेचा पाया रचनाऱ्यांच्या मांदियाळीतील एक समृद्ध नाव. गंगाधर गाडगीळ, व्यंकटेश माडगूळकर, दि.बा. मोकाशी यांच्या पंक्तीतले. गोखल्यांचे लेखन यांच्या अगोदर सुरु झालेले. त्यामुळे नवकथेचा पाया रचण्याचे श्रेय त्यांच्याकडे जाते. तरीही अरविंद गोखले यांनी ज्या प्रमाणात कथा लेखन केले, त्या प्रमाणात त्यांची समीक्षा झालेली नाही, असे म्हटले जाते. या ग्रंथात दि.के.बेडेकर, यशोधरा काटकर, उमाकांत कामत व डॉ. संस्कृती आवलगावकर अशा चार समीक्षकांनी गोखले यांच्या लेखनावर केलेल्या समीक्षेचा समावेश आहे. गोखले यांनी लिहिलेल्या 'मंजुळा', 'कोकराची कथा' अशा कथांसह इतर कथासंग्रहांची उत्तमप्रकारे समीक्षा केलेली आहे. तिच्यातून गोखल्यांच्या लेखनाच्या वेगवेगळ्या पैलूंचे दर्शन घडते. मूळ कथा आणि समीक्षकांनी त्यांच्या नजरेतून दाखविलेली गुणावगुणांची वैशिष्ट्ये, ही वाचकांसाठी आनंदाची, तर अभ्यासकांसाठी उत्तम मार्गदर्शक अशी

ग्रंथपान

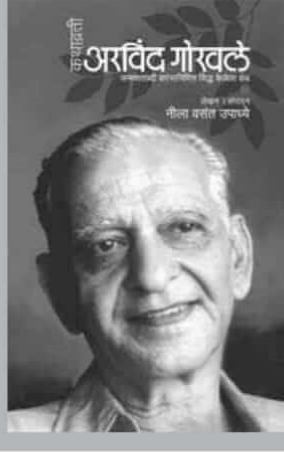
चांगदेव काळे

संपर्क : ९८६९२०७४०३

कथाव्रती अरविंद गोखले

लेखन-संपादन

नीला वसंत उपाध्ये

भावना, असा सर्वांगाने विचार होऊन सिद्ध झालेला हा ग्रंथ आहे, हे या ग्रंथाच्या वाचनातून प्रत्ययाला येते. शेवटी त्यांचा अल्पसा परिचय दिलेला आहे, त्यावरूनही गोखले यांच्या एकूण प्रवासाचा वेध घेता येतो. यास्मिन शेख यांनी आपल्या विद्यार्थिनीविषयी वाटणारा अभिमान मोजक्या परंतु मौलिक शब्दांतून निर्मळपणे व्यक्त केला आहे. तो किती सार्थ आहे, हे ग्रंथाच्या सिद्धतेतून सिद्ध झाले आहे. यासाठी नीला उपाध्ये यांची काकांविषयीची कृतज्ञता (पृ.क्र. १५३) जरूर पाहावी. तसेच त्यांनी सुरुवातीला लिहिलेली प्रस्तावना पाहावी. कथा, तिचा कालखंड, तंत्राविषयीचा सखोल अभ्यास, लेखकाची मनोविश्लेषण पद्धती, नवकथेचे शिलेदार, असा दीर्घ आवाका असलेली ही प्रस्तावना म्हणजे कथालेखकांसाठी अभ्यासाचा उत्तम नमुना ठरावा. यातून नीला उपाध्ये एका विषयाकडे पाहताना किती समग्र विचार करतात, त्या बरहुकूम वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून अभ्यास करतात, हे त्यांच्या लेखनातून दिसून येते. आणि साक्षेपी संपादक कसा असावा, हेही त्या यातून प्रत्ययास आणून देतात.

मूल्य ३५० रुपये सवलतीत २५० रुपये

इवल्यांची गोमटी फळे

'अरे! अहेवपण संपलं म्हणून तिचं 'आहे'पण देखील संपवायचं? या कुंकवावर, या फुलांवर, या बांगड्यांवर अगदी बालपणापासूनचा हक्क आहे ना तिचा. मग पती निधनानं त्यांच्यावर घाला का? तिचे रंग त्या पुरुषाशी खरंच जुळलेले असतील आयुष्याचे, तर त्याच्या जाण्यानं तिनं बेरंग होऊन जगावं का? कशासाठी?' हे उद्गार आहेत डॉ. उत्कर्षा बिर्जे यांच्या एका लेखातील! डॉ उत्कर्षा बिर्जे यांच्या लेखांचा संग्रह ग्रंथालीने प्रकाशित केला आहे. डॉ. बिर्जे म्हणजे बहुआयामी व्यक्तिमत्व. व्यवसायाने डॉक्टर, त्या क्षेत्रात स्वतःचा स्वतंत्र ठसा उमटवलेल्या. नाटक, कला, अभिवाचन, कार्यशाळा, लेखन, असे साहित्य आणि कलेल्या प्रांतात आकंठ बुडालेले व्यक्तिमत्व. मनाचा सळसळता उत्साह, झोकून देऊन काम करण्याची आवड, आजूबाजूला जे घडते त्याकडे पाहणारी चिकित्सक नजर, स्वतंत्रपणे विचार करण्यातली प्रगल्भता. त्यामुळे सतत गोतावळ्यात राहूनही वेगळेपण असलेले उठावदार व्यक्तिमत्व. त्यांचा हा 'इवल्या इवल्या गोष्टी' संग्रह म्हणजे लेखसंग्रह होय. नियतकालिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या लेखांचा संग्रह. डॉक्टर -रुग्ण, कॉलेज, होस्टेल, सण, संस्कृती, परंपरा, निसर्ग, व्यक्तिविशेष अशा विविध विषयांवरील हे लेख आहेत.

समारंभात दिलेला फुलांचा गुच्छ अनेकदा तिथेच टाकून दिला जातो, घरी नेला तर तातपुरता घराचा कोपरा सजवण्यास मदत करतो. त्यापेक्षा कुठल्याही समारंभात पुस्तक भेट द्यावी. त्यासाठी त्यांनी सफदर हाशमीच्या ओळी दिल्या आहेत,

'किताबे कुछ कहना चाहती है, तुम्हारे पास रहना चाहती है.'

दिव्यांची पूजा करणे ही एक संस्कृती. परंतु मृत्यू-अपघाती मृत्यू येतो तेव्हा अवदान करून दुसऱ्याच्या जीवनाची ज्योत पुढेही तेवत ठेवू पाहणारे लोक आहेत. त्याचे अनुकरण सगळ्यांनी केले तर ती खऱ्या अर्थाने दीपपूजा ठरेल. मृत्यूसमयीचे संगीत हा आणखी एक वेगळा विषय. 'जगणं सुंदर करणारे संगीत मृत्यूही सुंदर करू शकतो, मग इहलोकी उरलेल्यांना डेथबँड दिलासा देत असेल तर यात नवल ते काय?'

चांदरात म्हणजे भुरळ घालणारा देखावा आणि त्यात सळसळणाऱ्या सापाची कांती तशीच दिसावी, ही त्यातला आनंद घेण्याची नजर. केशरी रंग हा लेखिकेचा आवडता रंग. त्याच रंगात दिसणारी फुले, फळे, रस, कपडे, विस्तव, ही जणू त्यांच्या अंतरंगात झिरपली आहेत. त्या लिहितात, 'केशरी रंग नुसता रंग नाही तर एक वृत्ती होऊन राहिलाय माझ्यात.'

स्वातंत्र्य हा विषय केवळ देशापुरता मर्यादित विषय नाही. महिलांनाही त्यांच्यावर होणाऱ्या अत्याचारापासून स्वातंत्र्य मिळायला हवे. होणाऱ्या अत्याचाराने केवळ पिडित महिलाच नाही, संपूर्ण कुटुंब उद्ध्वस्त होते. या घटनेकडे केवळ अपघात म्हणून पाहिले तर ही परवड कमी होईल, असे त्यांना वाटते. पैशाच्या मागे धावून समृद्धीचा ध्यास धरण्यापेक्षा मनाप्रमाणे जगण्याची समृद्धी खरी समृद्धी. शिक्षणातून भाषा

ग्रंथपान

इवल्या इवल्या गोष्टी
डॉ. उत्कर्षा बिर्जे

कळते, आत्मसात होते, परंतु माणूस वाचण्याची, त्याचा इतिहास समजून घेण्याची भाषा अवगत होणे तितकेच महत्त्वाचे आहे. डॉक्टरी व्यवसायात येणारे अनेक अनुभव आहेत. त्यात डॉक्टरांचे स्वभाव कळतात, तसे रुग्णांचेही स्वभाव कळतात. रुग्णाच्या नातेवाईकांची तऱ्हा आणखी वेगळी असते. त्यांचे समाधान, डॉक्टरांकडून असलेल्या अपेक्षा, खोटेपणा त्याविषयीचेही स्वतंत्र लेख आहेत. निसर्ग हा सुद्धा लेखिकेच्या मनाचा हळवा कप्पा आहे. त्यात म नसोक्त राहायला, पाहायला, अनुभवायला मनापासून आवडते. त्याविषयी भरभरून कौतुक केलेले आहे. एक समृद्ध अनुभव देणारे असे हे लेख आहेत. त्यात दिलेले अनुभव, घटना, व्यक्ती, उदाहरणे यांची व्याप्ती पाहता त्यांच्यावर प्रत्येकी स्वतंत्रपणे कथा लिहिता येतील.

नियतकालिकातून सदर लेखन करायचे म्हणजे त्याला अनेक मर्यादा असू शकतात. विशिष्ट चौकटीत लेखन करायचे असते, तेही कसदार. विषयावरील हुकूमत सुटता कामा नये, त्यात सैलपणा असता कामा नये. जे सांगायचे ते मोजक्या शब्दात परंतु चपखलपणे. त्यातही सातत्य राखण्याचे आव्हान असते. हे एकप्रकारचे शिवधनुष्य पेलण्यासारखे असते परंतु डॉ. बिर्जे यांनी हे शिवधनुष्य लीलया पेललेले आहे असे ठामपणे दिसून येते. अंगभूत व्यक्त होण्याची ताकद, सोबतीला अनुभवांचा प्रचंड खजिना आणि मनाचा तरल चिकित्सकपणा. विचारांची प्रगल्भता आहे.

शरीरशास्त्रासोबतच मानवी स्वभावांचा अभ्यास आहे. त्यामुळे झालेले लेखन कसदारपणे उतरले आहे. स्पष्ट आणि परखडपणे त्यांनी आपली मते व्यक्त केलेली आहेत. लेखनाची शैली ही चित्रदर्शी आहे. तपशिलांचे सर्व रंग त्यात भरलेले दिसून येतात. गण्याकडे मुक्त नजरेने पाहण्याची दृष्टी लेखिकेने जपलेली दिसून येते. अडथळ्यांना कुरवाळत बसण्यापेक्षा त्यातून मार्ग निघू शकतो, असा आशावाद त्यांच्याकडे आहे. त्याचा प्रत्यय लेखांमधून येतो. लेख लहान असले तरी ते मनाचा ठाव घेणारे आहेत, त्या त्या विषयांशी वाचकाला खिळवून ठेवणारे आहेत, स्वतंत्र विचारांची हमी देणारे आहेत, इतकेच नव्हे तर वाचकाला स्वतंत्रपणे विचार करायला भाग पाडणारे आहेत. कविता हा लेखिकेचा जिव्हाळ्याचा विषय. त्यांच्या ओळी लेखांच्या ओघात चपखलपणे येतात.

पुस्तकाला अंजली अंबेकर आणि शुभदा पटवर्धन यांचे प्रस्तावना स्वरूपाचे सुंदर मनोगत लाभले आहे. लेखनातली वैशिष्ट्ये आणि मैत्रीतले भाव उत्कटपणे व्यक्त केलेले आहेत.

सतीश भावसार यांनी या पुस्तकाचे तरल-कल्पक मुखपृष्ठ सजवले आहे.

मूल्य ३०० रुपये सवलतीत १८० रुपये

आभाळाखालचा कार्यकर्ता

'माझ्या समाजातील सर्व समाजबांधव आणि भगिनी सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा, देवदेवता, अंधश्रद्धा या अनिष्ट चुकीच्या मार्गात अडकलेल्या व पिढ्यान्पिढ्यांपासून चुकीचा मार्ग सोसत, भोगत आहेत. त्यांना वरील सर्व अन्यायाच्या बेडीतून मुक्त करून एक नवीन दिशा देऊन, त्यांना संस्कारित समाजाच्या प्रवाहात आणून, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, सामाजिक अशा सर्व गोष्टींपासून लाखो मैल दूर असलेल्या समाजाला बौद्ध धम्माच्या प्रवाहात आणण्यासाठी मी आणि माझे सर्व सहकारी यांनी काट्यावरची लढाई केली. सगळ्या जमातीच्या सम जाला धम्मात आणण्याची कसरत केली.' असा हा विलास माने नावाचा खंदा कार्यकर्ता, संघटनेचा नेता, संस्थेचा सचिव, कुटुंबाचा प्रमुख. सर्ववेळ कार्यकर्ता. परंतु ना त्याला स्वतःचे घर, ना त्यासाठी पैसा. जन्मापासून हेच भोग सहन करित आलेला, नव्हे पिढ्यान्पिढ्या अशाच परिस्थितीचा वारसा चालविणारा हा कार्यकर्ता. त्याचे हे आत्मकथन, 'कत्ती!' लक्ष्मण माने यांचे 'उपरा', दया पवार यांचे 'बलुतं' या परंपरेतील, एक अस्सल आत्मकथन म्हणजे 'कत्ती!'

गावकुसाबाहेर, वळचणीला असलेल्या समाजवस्तीपैकी कैकाडी समाजातील विलास माने हे या आत्मकथनाचे चरित्रनायक. लहानपणापासूनचे जगणे हे जगण्याला लाज वाटावी असे. कधी भाकरतुकडा आहे, तर कधी नुसतेच पाणी पोटात रिचवून झोपायचे. राहायला घर नाही. काबाडकष्ट

करूनही उपासमार उरलेली. राबायला शेतजमीन नाही. आईवडिल, बहीणभाऊ हीच वडिलोपार्जित कमाई. आलीच काही बापकमाई तर ती दारूच्या व्यसनात त्याच्यासोबत पवित्र होऊन जाई. आजूबाजूचे वातावरण शुद्ध असण्याची कल्पना म्हणजे स्वप्नात वावरण्यासारखे. सारे काही गावाच्या मर्जीवर, सरपंचाच्या मेहरबानीवर, उरलीसुरली ती स्वतःची हिंमत. या गावावरून त्या गावाला पाल टाकणे, परिस्थिती सारखीच. शिंदीच्या फोकापासून पाट्या विणायच्या, त्या विकायच्या, त्यावर गुजराण. त्यातच संसार, मुलींची लग्ने, शिक्षण. या साऱ्यात आशेचा एकच किरण, विलासचे शिक्षण. कसेबसे तो ते पूर्ण करतो परंतु त्याचा उपयोग स्वतःच्या कुटुंबासाठी न करता, आपल्या समाजासाठी करतो. तळगाळात रूतलेला हा समाज त्यातून वर काढण्याचा प्रयत्न करतो. त्यामुळे हे आत्मकथन ढोबळमानाने स्वतःच्या दुःखाची शाल घेऊन येत नाही, तर ज्यांना समाजाने, संस्कृतीने खरोखर भरडून टाकले आहे त्यांना नवीन जगण्याची, उमेदीची ऊब देणारी शाल कशी बहाल करता येईल, या धडपडीची, कष्टाची, जिद्दीची ही कथा आहे.

अंधश्रद्धा, नवस यासारख्या परंपरेने आलेल्या अनेक गोष्टींची दखल लेखकाने घेतली आहे. त्यांना स्वतः ढोबळ्यांनी पाहिले आहे, अनुभवले आहे. लग्न रिवाज हा केवळ सोहळा नाही, तर अनेक धामेदोऱ्यांनी त्याला आवळून टाकलेले आहे. त्यात सरपंचाचा शब्द अखेरचा. लग्न झाल्यानंतरही संसार सुरळीत पडेल याची ग्वाही नाही. स्त्रियांवरील अत्याचाराला तर सीमाच नाही. हे अत्याचार त्यांच्याच समाजाकडून होतात असे नाही, तर धनदांडगे, इतर समाज त्यात

ग्रंथपान

कत्ती
विलास माने

आघाडीवर असतो. आपण कुठल्या जगात वावरतो आहोत, कुणाशी कसे वागतो आहोत, माणूस म्हणून जगण्याचा हक्क फक्त ठरावीक जातीतील समाजालाच आहे का, असे अस्वस्थ करणारे असंख्य प्रश्न नजरेसमोर उभे राहतात.

'उपरा'कार लक्ष्मण माने यांच्यासारखे अनेक कार्यकर्ते सोबत आहेत. बौद्ध धम्माची दीक्षा हा मोठा आणि वेगळा निर्णय डॉ. बाबासाहेबांनंतर घेण्याची क्षमता असलेले हे नेते. त्यांनी या समाजाला स्वतःचे स्थान निर्माण करून देण्यात जी दूरदृष्टी दाखवली, त्यासाठी मेहनत घेतली, त्यात विलास माने यांच्यातला कार्यकर्ता उठून दिसतो. किल्लारीचा भूकंप झाला, त्यात झोकून देऊन काम करणारा हाच कार्यकर्ता. अनेकांचे प्रश्न सोडवताना द्वेषाला पात्र ठरून चाळीस दिवसाची पोलिसकोठडी सहन करणारा हाच तो कार्यकर्ता आणि जन्माला आला तेव्हा ज्या परिस्थितीत उघड्यावर राहत होता, आजही तसाच उघड्यावर राहणारा आभाळाखालचा कार्यकर्ता!

हे आत्मनिवेदन प्रथम पुरुषी आहे. ते त्यांच्याच भाषेत आहे. भाषेत गोडवा आहे, तसा राकटपणाही आहे. सराईतपणे बोलली जाते, त्याच पद्धतीने निवेदनाचा बाज ठेवलेला आहे. संवादात शिव्यांचा वापर सर्रासपणे करण्याकडे असलेला कल इथेही तसाच कायम ठेवलेला आहे. परंतु तो अंगावर न येता त्या भाषेचा मोकळेपणा दाखवतो. म्हणींचा वापर वा त्यासारख्या वाक्यांचाही वापर हा या भाषेचे वैभव दाखवतो. 'मी काय अकरामाशी अन् माझी बायको फिकरामाशी न्हाय. मी पिवर बारामाशी हाव.' 'उकड्यांचं पांग फिटतंय, हे तर मानूस हाय.' 'येड्यांचं चित बोड्यावर, गुरवाच चित निवदावर.' 'माझं लग्न हे वैशाखी वनव्यातला वसंत होता. पण जे घडलं होतं ते या वसंतातल्या आगीने दिलेल्या चटक्यासारखं होतं.' कैकाडी समाजाची स्वतःची अशी भाषा आहे. ती जशीच्या तशी समजून घेणे वाचकासाठी अवघड आहे. म्हणून तिचा वापर मर्यादित ठेवला आहे. तिचा अनुवादही वाचकासाठी दिलेला आहे.

आत्मनिवेदन म्हटले की त्याला आत्मस्तुतीचा गंध असतो. स्वतःचे मोठेपण उगाळून उगाळून सांगण्यावर भर असतो. परंतु 'कत्ती' हे त्याला अपवाद म्हणावे लागेल. मुळातच या कथानकाला असलेला परीघ खूप मोठा आहे. कुटुंब, समाज, त्यांचे प्रश्न, सामाजिक-सांस्कृतिक प्रश्न यांचा तळ इतका खोल आहे की, त्याची जुळणी करण्यातच लेखकाला मोठेपणा वाटलेले आहे. हा निरपेक्षपणा त्यांच्या वृत्तीचा निदर्शक आहे. स्वतःच्या कुटुंबापेक्षा समाज नावाच्या कुटुंबाचा विचार त्यांना मोठा वाटलेला आहे. त्यामुळेच इतर मोठ्या नेत्यांसोबत नेहमी राहूनही ते त्यांच्याविषयी सांगत राहतात. मानेसारख्या खंदा कार्यकर्त्याच्याच ठायी असा मोठेपणा असू शकतो. अवश्य वाचावे असे हे आभाळाखालचे पुस्तक आहे.

पालावरच्या जगण्याचे प्रतीक असलेली 'चूल' असलेले समर्पक मुखपृष्ठ सजवले आहे चित्रकार सतीश भावसार यांनी.

मूल्य २५० रुपये सवलतीत १५० रुपये

सौंदर्य आणि सामर्थ्याचा संगम

डॉ. द.ता. भोसले यांचा ग्रंथालीने नुकताच प्रकाशित केलेला 'कथा रत्नावली' हा रूपककथांचा ताजा संग्रह. डॉ. भोसले हे नाव मराठी साहित्याच्या नभांगणात कसे आणि कुठे आहे, असा प्रश्न कुणाला असेल तर त्याचे उत्तर आहे, या संग्रहाच्या मुखपृष्ठावर साकारलेला चंद्र दिसतो ना, तसे आहे. स्वतःच्या मनस्वीपणात रमलेले, स्वतःच्या परिघात मावू न शकणारे परंतु वर हिमनगासारखे अस्तित्व दाखवणारे. फार नाही परंतु ज्यांचे मोजमाप करण्यासाठी मानदंडाला स्वतःचा परीघ तपासावा लागवा असे पस्तीस ग्रंथ त्यांच्या नावावर आहेत. त्यांचा हा नवा अविष्कार रूपककथांच्या रूपाने वाचकांच्या हाती आला आहे.

रूपककथा म्हणजे काय, तिचे स्वरूप, तंत्र, आशय म्हणजे काय, असा प्रश्न काहींच्या मनात असू शकतो. विशेषतः इसापनीती वा पंचतंत्रातील कथा वाचणाऱ्या वाचकांना. तर त्याचे उत्तर आहे डॉ. भोसले यांचा हा कथासंग्रह. कथासंग्रहाच्या प्रारंभीच डॉ. भोसले यांनी लिहिलेले मनोगत अवश्य वाचावे. नव्याने या साहित्यप्रकारात लिहू इच्छिणाऱ्या लेखकांसाठी, साहित्याच्या अभ्यासकांसाठी मार्गदर्शक ठरावी, अशी ही प्रस्तावना आहे. इसाप, खलील जिब्रान यांनी केलेले अशाप्रकारचे लेखन हे निश्चित उत्तम आहे. परंतु ते शेवटी एका निर्णयावर येते, त्यातला बोध व्यक्त करते, प्रयोगशाळेतील प्रयोगासारखे. डॉ. भोसले यांची कथा यापेक्षा वेगळी आहे. ती वि.स. खांडेकरांची परंपरा सांगणारी कथा आहे. खांडेकरांनंतर इतकी सशक्तपणे लिहिली गेलेली ही पहिलीच कथा आहे, 'कथा रत्नावली'! या कथेला सापेक्ष असे प्रयोजन आहे. हेतूतः तार्किक संगती आहे, आणि तिच्या सिद्धतेविषयीचा ठाम विश्वास आहे. तो सफल व्हावा, वाचक तिचे स्वागत करतील, अशी लेखकाची अपेक्षा आहे.

या कथा यापूर्वी प्रकाशित झालेल्या आहेत, 'दै. पुढारी' आणि 'जडणघडण' मासिकातून. आकाराने दोन पानी म्हणूयात. परंतु आशय आपण घ्याल तसा. म्हटला तर मूठभर म्हटला तर कवेत घेता येणार नाही असा. ईश्वराच्या शोधासाठी अनेकजण घरदार, संसार, वैभव सोडून बाहेर पडतात. जंगल, डोंगर दऱ्याखोऱ्यांत भटकंती करतात. परंतु प्रत्यक्षात अशी वणवण करण्याची गरज नाही. ईश्वराला देहरूपात शोधण्यात अर्थ नाही. प्राणिमात्र, निसर्ग हाच ईश्वररूपाने आपल्याबरोबर वावरत असतो. तोच मनःशांती देत असतो, हे 'राजपुत्र' कथेत लहानशा उदाहरणावरून लक्षात आणून दिले आहे. 'हरवलेले दिवस' शोधून त्यांना अमरत्व देण्यात व्यर्थ धडपड करण्यापेक्षा, उरलेल्या आयुष्याला अमरत्व देणाऱ्या जागा नव्याने शोधण्यात शहणपण आहे. माणसाला सोसण्याचे, सहन करण्याचे, पचवण्याचे, झेलण्याचे 'बळ' आणि शहाणपण येते कुठून? ती शक्ती गरिबीत आहे. ती घडवतेही आणि तुडवतेही. विसाव्या शतकाने माणसाला रिटायर केले आहे. एकविसावे शतक कदाचित माणूसकीलाच रिटायर करून टाकील. यात मनाला चटका लावून जाणाऱ्या काही कथा आहेत. त्यापैकी एक आहे 'शिल्प'.

ग्रंथपान

कथा रत्नावली
द.ता. भोसले

राजवाड्यासमोर शिल्पे तयार करून घेतली जातात. काळवेळ बदलते. शिल्पे भग्न पावतात. पायदळी येतात. कुणाला त्याचे काहीच देणेघेणे वा सुखदुःख नसते. मात्र हे शिल्प तयार करणारा शिल्पकार नव्या राजाचे शिल्प करायला प्रारंभ करतो. मनाला चटकाच नव्हे तर गोठवून टाकणारी ही कथा आहे. म्हातारी मेल्याचे दुःख नाही, मी कर्तव्यात कसा निरपराध आहे, हे आजच्या काळाचे लक्षण 'दोष कुणाचा' या कथेत मार्मिकपणे मांडले आहे.

राज्यकर्त्याचा लहरीपणा हा जनतेसाठी करमणुकीचा खेळ नव्हे तर चिंतेचा विषय झाला आहे. त्याचे उदाहरण म्हणजे 'बदल' ही कथा. अशा जवळपास पन्नासेक कथा या संग्रहात आहेत. प्रत्येकीचे वेगळेपण, माणूस, स्वभाव, गरिबी, शोध, षड्रिपू, निसर्ग, अशा विविध पैलूंचे दर्शन या कथा घडवितात.

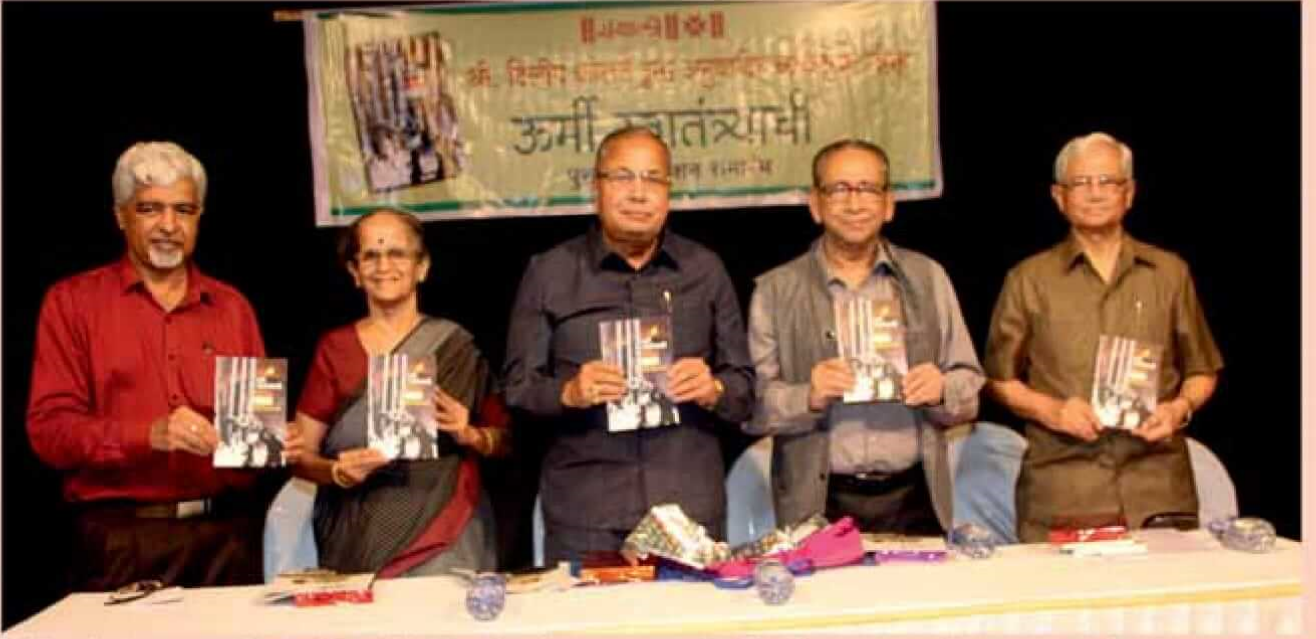
डॉ. द.ता. भोसले हे नुसते लेखक नाहीत, वा नावांवर पुस्तकांची वाढलेली संख्या पाहण्यासाठी खड्डेघाशी करणारे लेखनकामाठी नाहीत. तर आहेत जीवनाकडे अतिशय तरलतेने पाहणारे, जगण्याचा सर्वांगीण अन्वयार्थ शोधणारे, वाड्मयातल्या अभिजात कलात्मकतेवर प्रेम करणारे, सौंदर्य आणि सामर्थ्य यांचा जिवंत प्रवाह सतत खळाळता ठेवणारे, असे जीवनभाषी लेखक. त्यांची आतापर्यंत प्रकाशित झालेली साहित्यसंपदा आणि त्यांचा एकूण लेखनप्रवास यातून त्याची प्रचीती येते. लेखन करताना आपण कोणत्या साहित्यप्रकारातील लेखन करीत आहोत, त्याचे तंत्रमंत्र आणि आशय कसा आहे, आपणाला काय सांगायचे आहे, याचा आधी केलेला सर्वांगीण अभ्यास, चिंतन, संदर्भाचा मेळ, त्यांचे साहित्य वाचताना प्रत्ययास येतो. सदरच्या पुस्तकात देखील त्यांच्या या अभ्यासाचा, चिंतनाचा, लेखनातील वेगळेपणाचा अनुभव येत राहतो. भाषा साधी सोपी असावी. कुणालाही ती सहजपणे आकलन व्हावी. आशयाच्या नेमकेपणापर्यंत वाचकाला घेऊन जाता आले पाहिजे. त्यांच्या मनांत आशयाबाबत संभ्रम शिल्लक राहता कामा नये. मात्र हे सारे सूचकतेने आणि कलात्मकतेने व्हावे, ही त्यांनी घेतलेली दक्षता खरोखरच दुर्मीळ आहे. वाचकाला ती वाचनाचा आनंद देऊ शकते. 'कथा रत्नावली' हे त्याच परंपरेतले नवे पुस्तक, स्वतःचे वेगळेपण जपलेले. त्यातली तरलता, भाषेचे नितळ सौंदर्य, विचारांतील सुस्पष्टता, नेमकेपणातला जोपासलेला काटेकोरपणा, ही याची वैशिष्ट्ये म्हणावी लागतील. कुठलेही पान काढा, वाचा, मनाची पकड घेते. वाचले ते मनात रेंगाळत राहते, दृष्टांत म्हणून सहज सांगता येतील अशा या सुंदर कथा घेण्याजोग्या आहेत.

या पुस्तकाचे मुखपृष्ठ सजवले आहे चित्रकार सतीश भावसार यांनी. भावसार यांच्याकडे ती नजर आहे, याचा प्रत्यय मुखपृष्ठाकडे पाहून येतो. आत कथांना अनुरूप अशी श्रीधर अंभोरे यांनी रेखाटलेली रेखाचित्रे आहेत. तीही अतिशय बोलकी आहेत.

मूल्य १५० रुपये सवलतीत ९० रुपये

पुस्तकप्रकाशन क्षणचित्रे

दिलीप कोलते द्वारा अनुवादित 'उर्मी स्वातंत्र्याची' कवितासंग्रह प्रकाशनसमयी सुदेश हिंगलासपूरकर, डॉ. श्यामला वनारसे, डॉ. अब्दुल सत्तार दळवी, विकास सिरपुरकर (निवृत्त न्यायमूर्ती सर्वोच्च न्यायालय) आणि लेखक दिलीप कोलते

लेखिका अनुराधा गोरे लिखित 'कथा परमवीरचक्राच्या आणि ऑपरेशन सद्भावना' पुस्तकाच्या सुधारित आवृत्तीच्या प्रकाशनसमयी विमल केडिया, कॅप्टन नायर, लेखिका अनुराधा गोरे, खासदार पूनम महाजन, सुदेश हिंगलासपूरकर आणि आमदार पराग अळवणी

व्याज
दर

८.५०%*
प्रतिवर्ष

• २४ तासात कर्जमंजूरी • कमीतकमी कागदपत्र

अधिक माहितीसाठी ९०२९० ५००४९ वर मिस्ड कॉल द्या.

सारस्वत
बँक

मिले यहाँ, दोनो जहाँ

100
Years Young

सारस्वत को-ऑपरेटिव्ह बँक लि. (शेड्युल्ड बँक)

देशातील सर्वात मोठी सहकारी बँक

www.saraswatbank.com | f | t | i